

**NAZAR, ÇİLE, KORKU GİDERME
RİTÜELLERİ VE UYGULAMALARI
(BAKÜ VE CİVARI ÖRNEĞİNDE)**

THE RITUALS OF REMOVING THE
EVIL EYE, SUFFERING AND FEAR
AND THEIR PRACTICES (IN THE
EXAMPLE OF BAKU AND
SURROUNDINGS)

Prof. Dr. Vusala MUSALI

Kastamonu Üniversitesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü

E-posta: tezkiresinas@gmail.com

Orcid: 0000-0002-1104-272X

Öz

Hazar Denizi kıyısında bulunan Bakü ve civarındaki kasabaların sosyokültürel hayatı, gelenek ve görenekleri çok renklidir. Çarlık Rusya'sı ve daha sonra Sovyetlerin işgaline rağmen Bakülüler gelenek ve göreneklerini ellerinden geldikçe korumaya çalışmışlardır. Sovyet döneminde millî ve dinî kimliğin unutturulması için Nevruz Bayramı ve dinî törenler yasaklanmıştır. Stalin'in ölümünden sonra bu yasaklamalar az da olsa hafiflemiştir. Sovyet sansürüne rağmen sınırların kapalı olması bazı örf ve âdetlerin unutulmasını önlemiştir. Bazı gelenekler ise göç, kentleşme ve diğer değişiklikler sebebiyle doğal olarak yenilenmiştir.

Sovyetler zamanında Bakü ve civarının etnografyası ayrıntılı bir araştırmaya tâbi tutulmamıştır. Bağımsızlığın elde edilmesinden sonra bu alandaki çalışmalar Tevekkül Selimov'un kitabı ile sınırlı kalmıştır.

Toplumsal belleğin kuşaktan kuşağa aktarılmasında ritüeller önemli bir araçtır. 21. yüzyılda tıbbın gelişmesine, ilerleme kaydetmesine rağmen geleneksel tıp ve bazı dinsel büyüsel uygulamalar yaşatılmaktadır. Makalede, Bakü ve civarındaki kasabalarda türkeçareciler, ocakzadeler tarafından uygulanan, derlenmemiş ve araştırılmamış olan nazar, çile, korku giderme ritüelleri ve uygulamaları incelenmiştir. Konuyla ilgili Bakü ve civarındaki kasabalarda yaşayan kaynak kişilerden derleme yapılarak bu materyaller Türk mitolojisi ve Türk kültürü bağlamında değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Böylece çalışmada Bakü ve civarındaki kasabaların somut olmayan kültürel mirasının bir bölümü incelenmeye ve kayıt altına alınmaya çalışılmıştır.

Yaptığımız araştırmalar sonucunda ritüellerin birçoğunun artık unutulduğuna ve uygulanmadığına şahit olduk. Günümüzde nazara karşı basit üzerlik tütsüleme, korku gidermek için çıldağ ritüeli gerçekleştirilmektedir. Çile kesme ritüelinin ise sadece taziyelerde sofraya silkeleme şekli uygulanmaktadır. Ayrıca dinin bazı sihir ritüellerine nüfuz ettiği gözlemlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Bakü, nazar, korku, çile, ritüel.

Abstract

The social and cultural life, traditions and customs of Baku and nearby settlements on the coast of the Caspian Sea are very colorful. Despite the occupation of tsarist Russia, and then the Soviets, Baku residents tried to preserve their traditions and customs as much as possible. During the Soviet period, the Nowruz festival and religious ceremonies were banned in order to make people forget about national and religious affiliation. After Stalin's

death, these prohibitions were somewhat relaxed. Despite Soviet censorship, closed borders prevented some customs and traditions from being forgotten. Some traditions have been naturally renewed due to migration, urbanization and other changes.

In Soviet times, the ethnography of Baku and its environs was not subjected to detailed study. After gaining independence, research in this area was limited to the book of Tevekkul Selimov.

Rituals are an important tool for the transmission of social memory from generation to generation. Despite the development and progress of medicine in the 21st century, traditional medicine and religious magical practices continue to live. This article discusses the rituals and practices of removing the evil eye, suffering, fear, used by folk healers and ojakzadeh in Baku and the surrounding settlements, which have not been collected and studied. The compilation was made from the source persons from Baku and the surrounding settlements, and these materials were evaluated in the context of Turkish mythology and Turkish culture. Thus, in this study, an attempt was made to study and record part of the intangible cultural heritage of Baku and nearby settlements.

As a result of our research, we have witnessed that many rituals are now forgotten and not practiced. Today, to avoid the evil eye, a simple peganum harmala incense is performed, and a childag ritual is performed to get rid of fear. The ritual of the end of ordeal is practiced only at condolence meetings in the form of shaking the tablecloth. Religion is also seen to permeate some magical rituals.

Keywords: Baku, the evil eye, fear, suffering, ritual.

GİRİŞ

Hazar Denizinin batı kıyısında bulunan Abşeron yarımadasının güneyinde liman şehri olan Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentidir. Tarih boyunca sanayi, ticaret, bilim ve kültür alanlarında bölgenin en önemli merkezlerinden biri olan Bakü şehrinin nüfusu, 2021 yılı istatistiklerine göre 2.300.500 kişidir.¹ Şehrin fizikî ve coğrafi şartları, kuzeyden güneye, batıdan doğuya uzanan göç ve ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunması, ikliminin elverişli ve petrol, gaz gibi enerji kaynakları açısından zengin olması, eski çağlardan beri insanların Bakü ve Abşeron yarımadasına yerleşmesine sebebiyet vermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir gelişim gösteren petrol sanayisi ve buna bağlı endüstri dalları ile alakalı olarak Azerbaycan'ın ve Rusya İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinden Bakü'ye bir işçi akını başlamış, Sovyetler döneminde de okumak ve iş bulmak için şehre gelip yerleşen insanların sayısında önemli bir artış görülmüştür. Böylece Sovyetler Birliği'nin mühim endüstri, kültür-sanat, bilim ve eğitim merkezlerinden olan Bakü, farklı kültürlerin buluştuğu şehre dönüşmüş ve kozmopolit bir metropol haline gelmiştir. 1988-1994 yıllarında ise Bakü; Ermenistan ve Karabağ'dan zorla kovulan Azerbaycanlı sivil halkın göç hareketlerine sahne olmuştur. Bu nedenle makalemizde Bakü etnografyası ve buna bağlı gelenekler adı altında şehrin toplumsal açıdan rengârenk hayatının barındırdığı etnografik unsurların tamamını değil, sadece kuşaklar boyunca Bakü'de yaşamış, bu bölgeye özgü gelenekleri oluşturmuş, yaşatmış veya benimsemiş olan kesimin örf ve âdetleri ele alınacaktır. Bu bağlamda Bakü'nün İçerişehir semti başta olmak üzere eski mahallelerinde ve Bakü civarındaki kasabalarda var olan etnografik

¹ <http://www.baku.azstat.org/section/demography> (E.T.: 26.02.2023).

mirasın konu açısından derlenip yorumlanması, bu çalışmanın temelini teşkil edecektir.

Bakü civarında Bileceri, Hocasen, Sulutepe, Merdekan, Bine, Şağan, Buzovna, Kala, Şüvelan, Türkan, Zire, Bibiheybet, Zabrat, Kürdehanı, Maştağa, Nardaran, Pırşığı, Sabunçu, Balahanı, Bilgeh, Ramana, Surahanı, Bülbüle, Hövsan, Zığ, Emircan, Karaçuhur, Keşle, Ahmedli, Hırdalan, Saray, Mehdiabad, Gobu, Güzdek, Hökmeli, Digah, Güzdek kasabaları ve Mehemedli, Novhanı, Masazır, Fatmayı, Göredil, Pirekeşkül köyleri bulunmaktadır. Günümüzde Bakü şehir muhiti ile bu köy ve kasabaların gelenek ve görenekleri arasında farklılıklar gözlemlenmektedir. Kasaba ve köylerin bazılarında kültürel öğeler az bir değişikliklerle muhafaza edilmekteyse de şehirde kültürel hafızayı korumak daha zor bir hal almıştır.

Abşeron yarımadasının somut olmayan kültürel mirası ile ilgili T. Selimov, İ. Mecidova ve R. Babayeva'nın derleme ve araştırmaları bulunmaktadır. Bakü etnografyası ile ilgili yaptığı derlemelerle bilinen Alihaydar Tahirov ise Stalin baskısı döneminde idam edilen halkbilimcilerdendir. T. Selimov, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlık kazanmasından sonra çalışmalarını neşretme fırsatı bulsa da ismi geçen diğer araştırmacıların 1950'li yıllarda yaptıkları derlemeler yayımlanmamış ve Azerbaycan Bilimler Akademisi İلمي Arşivinde kalmıştır. T. Selimov'un Abşeron yarımadasının etnografyası ile ilgili çalışmalarında söz konusu derlemelerden istifade edilmiştir (Selimov, 1993: 6).

Alan uzmanları, Bakü ve yöresinin folklor materyallerinin derlenmemesini halkbiliminin temel görevlerinden ve ana hedeflerinden biri olarak görüyorlar. 1970'li yıllarda Azerbaycan SSCB Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü Folklor Bölümü, Bakü ve çevresinden folklor örnekleri toplamak için girişimlerde bulunmuş ve bu bölgeye üç sefer düzenlenmiştir. Ne yazık ki bu girişimler, toplanan malzemenin kitap halinde yayınlanmasıyla sonuçlanmamış ve derlenen materyaller kaybolmuştur. Böylece günümüze kadar Bakü ve Abşeron'un somut olmayan kültürel mirası derlenmemiş ve kitap halinde basılmamıştır. Bu nedenle Bakü folklor örneklerinin derlenmesi ve yayınlanması sadece bu şehre karşı manevi bir borç değil, aynı zamanda acil bir görevdir. Er ya da geç Azerbaycan folklor bilimi bu şehre olan borcunu ödemek zorundadır (Xəlilov, 2014: 3-4).

Bilindiği üzere herhangi bir halkın kültürel mirası "derleme", "yayımlama", "arşivleme" yöntemiyle korunmakta, kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Folklorik ürünlerin "saklanması", "depolanması" veya "muhafaza altına alınması" ile "taklit etme", "esinlenme" veya "yararlanma" biçimindeki uygulama modellerinin topluluk içinde ve bizzat topluluk tarafından "aktarım", "üretim" ve "canlandırma" temelli sürdürülebilir bir koruma olmadığı zaman içinde anlaşılmıştır. Kentleşme, göç, modernleşme gibi pek çok sosyal, kültürel olgu, topluluğun kültürel kimlik ve aidiyetinin unsurlarını oluşturan kültürel miraslarını koruyamadığı için örgün, yaygın ve sargın öğrenme gibi yeni koruma arayışları ortaya çıkmıştır (Oğuz, 2021: 5). Bakü ve civarındaki kasabaların folklorunun derlenmemesi, yayımlanmaması, arşivlenmemesi alanın en ciddi problemlerinden biri olarak durmaktadır. Yalnız bunların gerçekleştirilmesinden sonra kültürel mirasın örgün ve yaygın öğrenme yoluyla nesilden nesile aktarılması söz konusu olabilir.

Bakü ve civarında “Türkeçare” terimi halk hekimliği anlamında kullanılmaktadır. Türkeçareciler, insanların karşılaştıkları hastalıkları geleneksel tıbbın çeşitli yöntemleri ile iyileştirmektedirler. Bu tedavi yöntemlerinden bazıları çeşitli ritüellerle gerçekleştirilmektedir. Bu işlem çok az sayıda olan ocaklı kadınların yanı sıra aile büyükleri tarafından da uygulanmaktadır.

Nazara geldiği düşünülen kişilerin nazarları üzerlikle gerçekleştirilen bir ritüelle yok edilir. Çocuğu olmayan, lohusa, kırklı çocuk, işi rast getirmeyen, evlenemeyenlerin ise çeşitli yöntemlerle çilesi kesilerek düştüğü sıkıntıya son verildiğine inanılır. Korku sebebiyle hasta olan, ateşi düşmeyen kişiler için çıldağ, mihçengel, kurşun dökme gibi ritüeller uygulanır.

Bu makalede günümüzde Bakü ve civarındaki kasabalarda türkeçareciler, ocakzadeler tarafından gerçekleştirilen ve birçoğu unutulmaya yüz tutmuş olan nazar götürme, korku çıkarma, çile, kırk basması ritüelleri ve uygulamaları ele alınmıştır. Bu ritüellerde kullanılan ateş, su, tuz, makas, çivi, yumurta gibi kültlerin anlamına açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

1. Nazar ve korku

Nazar, herhangi bir canlı veya cansız varlığa özenme, imrenme veya kıskançlıkla bakan kimsenin bakışları veya sözleriyle zarar verecek şekilde onu etkilemesidir. Kıskançlığın zarar verici etkisi göz veya söz vasıtasıyla gerçekleşir ve insan böylece nazara gelir. İnanışa göre güzel bir şeyi görünce oluşan haset duygusu gözden yayılan ışınlar vasıtasıyla atmosferi kötülükle doldurmaya ve kötülük yakında bulunan canlılara veya eşyaya geçmektedir. Nazar değen kişilerde hastalık, halsizlik, sık sık esneme gibi belirtiler görülmektedir.

Evrensel nitelik taşıyan nazar inancı, en ilkelinden en gelişmiş toplumlara kadar, yaygın olarak görülen inanışlardan birisidir. Eski çağlarda ölümlerin ruhlarıyla periler ve cinlerin yaşadıkları bir âlemin var olduğu düşünülüyordu. Gelenek taşıyıcılarının gerçek olarak kabul ettikleri bu âleme bağlı olan insanların, özellikle de büyücülerin gözlerinde kötü ruhların yerleştiğine inanılırdı. Bu yüzden de onların bakışlarının çok güçlü ve zararlı olduğu zannediliyordu. Bu “kötü gözden” (nazardan) korunmak gibi mitolojik inancın izleri günümüze kadar sürmektedir (Beydili, 2004: 222).

Tarihi çok eski dönemlere uzanan nazar, eski Türklerin inanç sisteminde önemli bir yeri olan Şamanizm ile bağlantılıdır. Şaman şifacılar tarafından uygulanan nazar giderme ve sağaltma ritüelleri, günümüzde İslâmî motifler de eklenmek suretiyle ocaklı kadınlarca yaşatılmaktadır.

Türklerin Şamanizm çevresinde oluşturdukları nazar inancının Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra da kendini koruyarak pratikte devam ettiği bilinmektedir (Begiç, 2022: 18). Kur’ân-ı Kerîm’de doğrudan nazara temas eden bir âyet bulunmamaktadır. Kalem sûresinde (68/51), Kur’ân’ı işiten inkârcıların onun derin anlam ve belâgatını ve Hz. Peygamber’in bu şerefe nâil oluşunu kıskandıkları haber verilerek, “Nerdeyse gözleriyle seni yere yıkıp öldürecekler” denilmektedir. Hadis rivayetlerinde nazar konusuna açıkça temas edilmiş, Hz. Peygamber, torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin için, “Allah’ın en mükemmel kelâmını vesile kılarak sizi şeytanlardan, zararlı şeylerden ve kötü bakışlardan korumasını O’ndan niyaz ederim” şeklinde dua etmiştir (Gürkan, 2006: 444).

Azerbaycan Türkçesinde nazar veya kem göz; “pis göz”, “bəd nəzər”, “dəmgil göz” ve “kəm göz” sözcükleriyle ifade edilmektedir.

Bakülülerin sözlü kültürünü gözden geçirdiğimizde Cenab-ı Allah’ın ismiyle yola çıkan insan, korktuğu şeylerden – beladan, kem gözden, nazardan, kötü insandan, iftiradan, şeytanın şerrinden yücelerin yücəsi olan Allah’a sığınarak şu duayı okur:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah, Muhammed, yâ Ali! Ey Celîl-i celâlet, ey Kerîm-i kerâmet, yola düştük emanet, gedib çihak sehhet selamet. Sen sakla hatadan, beladan, bed nazardan, merdümazardan, şerr-i şeytandan, kuru bühtandan, yerin göğün belasından özün kuru yâ Bârî Perverdigârâ!” (Musayeva: ?.03.1931)

Başka bir örnekte ise yola çıkan birisi kendisini Cenab-ı Allah’a ve Hz. Ali’nin Zülfikar’ına havale ediliyor: “Yeri, yeri, Perverdigâr’a tapşırım / Ali belinde Zülfikar’a tapşırım” (Kasımova: 3.06.1954).

Azerbaycan klasik edebiyatında da nazarla ilgili konulara telmih yapılmıştır. Nizâmî Gencevî, Nesîmî, Fuzûlî, Şah İsmail Hatâyî, Molla Penah Vâkîf, Mirza Aliakber Sâbir ve diğer klasiklerin şiirlerinde kem nazar kavramı, bed nazar, gözü yağmacı, kec nazar gibi sözcüklerle ifade edilmiştir.

Nizâmî Gencevî’nin “İskendername” isimli mesnevisinin “İkbalname” kısmında Hintli bir hekimin, kem gözle, üzerlikle ilgili İskender’e sorduğu sorular ve İskender’in ayrıntılı bir biçimde verdiği cevaplar yer almıştır. Nizâmî kem gözü “çeşm-i bed” şeklinde ifade etmiştir. İskender kem gözlü insanların gözlerindeki kötü enerjinin her şeyi yıka bilme gücüne sahip olduğunu belirtirken, karşıdaki kişinin kem gözlüyü cilvelendirmesinin buna sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. İskender, kem gözlülerden uzak durmayı tavsiye eder:

Bednazar, önünde güzel şey görecek
Ona nazar salıb ceza verecek.
Güzel şey olmalı ondan uzakta
Yolundan, gözünden daim ırakta (Nizami, 2004: 96).

İskender, insanın nazar olma belirtisini (esneme) ve nazar eden insanın özelliğini (alnının terlemesi) de Hintli hekime açıklamıştır:

Birine bed-nazar değerse eğer
Değişir ahvali, tez tez esneyer.
Bed-nazar olarsa eğer bir insan
Alnı hararetten terler çok zaman.
Bu iki alamet aydın gösterir
Kimdir göze gelen, kimdir bed-nazar (Nizami, 2004: 96).

İskender, nazara karşı üzerlik (sipend) tütsülenmesini tavsiye eder:

Üzerlik yakarlar göz deyen için
Od yakıp yandırır derdi büsbütün.

Başka âlim ise şöyle şerh eder:
Üzerlik yanarken tütsüsü gider
Kara perde gibi tutar havayı
Döndürür, def edir gelen belayı (Nizami, 2004: 97).

Nesîmî de kendi şiirlerinde kem gözü “kem-nazar” olarak tanımlamıştır:
Perdede yaşır, ey kamer, yüzünü ta ki münkirin
Kem-nazarı bunun kimi hüsn ü cemale düşmeye (Nesîmi, 2004: 50)

Veya

Münkirin eğri gözleri yüzüne bakmasın anın,
Kem-nazarın yavuz gözü hüsn ü cemale düşmesin (Nesîmi, 2004: 173).

Şah İsmail Hatâyî de kem göze inanmakta ve kem gözlüyü “kec-nazar” şeklinde ifade etmektedir:

Serve beñzetdüñ boyını ey raķīb-i kec-nazar
Nice dirsın serv anı ‘ömr-i cevānumdur menüm (İsmâîl Erdebilî, 2017: 425).
Gözi yağmacılar geldi meni yağmaladı külli
Elümden varlığum aldı götürdi anı şahrāya (İsmâîl Erdebilî, 2017: 516)

18. yüzyıl Azerbaycan şairi Molla Penah Vâkif ala gözlü güzelin sürmesini sevdiğini dile getirmiş ve nazarın ona zarar vermesinden endişelenmiştir:

Men sevmişem ala gözün sürmesin,
Bed-nazar kesiben ziyān vermesin (Vaqif, 2004: 96).

Diğer bir şiirinde de elma yanaklı güzeli kem gözden koruması için Cenab-ı Allah’a duada bulunmuştur:

O alma yanağı, billur buhağı,
Allah, bed-nazardan selamet eyle! (Vaqif, 2004: 26)

Mantık veya iradeyle kontrol altına alınamayan evrensel bir duygu olan korku belirli bir olay, hadise, tehdit sonucunda ortaya çıkan ruh halidir. Korku belirtileri ateş, titreme, baş ağrısı, kaslarda gerginlik şeklinde tezahür eder. Türkeçareciler korku sonucunda hasta olan insanlara yüzyıllardır farklı dinsel-büyüsel ritüeller uygulayarak onları iyileştirmeye çalışmışlardır. Bakü ve etrafındaki kasabalarda halk hekimleri korkuyu çıldağ, mihçengel, kurşun dökme gibi ayinlerle gidermektedirler.

Kırk basması sonucu çileye düşen ve çocuğu olmayan kadının, lohusa kadının ve bebeğin sıkıntısı çile kesme ritüeli ile bertaraf edilmektedir. İşleri yolunda gitmeyen, evlenemeyen insanların da çileye düştüğüne inanılır ve onların da çilesi kesilir.

Makalede, nazara gelmiş, korku sonucunda hasta olmuş ve çileye düşmüş insanların sorunlarının türkeçareciler veya aile büyükleri tarafından nasıl giderildiği uygulamaları ile birlikte ele almıştır.

2. Bakü ve civarında nazar ritüelleri ve uygulamaları

Nazar ritüellerinden bahsetmeden önce kimin kem göz olduğu ile ilgili rivayeti gözden geçirelim. Rivayete göre bir insan can verdiğinde onun yanında hamile kadın bulunursa, doğmamış bebeğin gözüne Azrail görünür ve doğacak bebeğin kem göz olduğuna inanılır (Rahmanova: 2.03.1962).

Üzerlik, bilimsel adı "Peganum harmala" olan ve çok eskilerden tedavi amacıyla da kullanılan bir bitkidir. Üzerlik aynı zamanda nazardan korunmak için önemli bir koruyucu olarak kabul edilmektedir. Bakü ve civarındaki kasabalarda da nazar sonucunda hasta olmuş kişinin nazarı üzerlikle tutulur. "Nazar tutma" uygulaması sırasında Türkiye Türkçesinde peynir otu veya ayı eli olarak bilinen atıl-batıl (*Zosima absinthifolia*) otu da (Resim 1.) kullanılmaktadır.

Resim 1. Atıl-batıl (Peynir otu)

Resim 2. Üzerlik

Şaman şifa gelenekleri üzerine araştırma yapan Michael Harner'e göre insanlar, olumsuz dilek ve kötü amaçlı duaların, insanın ruhsal yoldan hastalığına neden olabileceğinden veya hastalıklarını daha da derinleştirebileceğinden habersizdirler. Başka bir ifadeyle, kendi duygusal durumlarının, ruhsal düzeyde düşmanca tezahürler meydana getirmesini önleme konusunda eğitimsizdirler (Harner, 2014: 119). Saldırıları, bedende bölgesel etki gösterdiklerinden, belirli bir bölgede ağrı, rahatsızlık ve hastalık belirtilerine yol açarlar.

Şaman inancına göre kişisel koruyucu ruhsal gücünü önemli oranda kaybetmiş kişi, özellikle kısmî ruh girişimi şeklindeki hastalıklara açıktır. Birisi, kişisel koruyucu ruhunu kaybettiğinde, sağladığı güç kademeli olarak azalır ve söz konusu birey, olağandışı veya kısmî ruh girişimlerine karşı savunmasız hale gelir. Bu girişimler, bölgesel hastalık veya ağrıya sebebiyet vermektedir (Harner, 2014: 119). İnsanları fiziksel olarak rahatsız eden bu gibi durumlar, onların halk hekimlerine başvurmalarına neden olmuştur.

Tütsü geleneği de bunun bir parçasıdır. Türk mitolojisinde ateş kültü ile ilgili inanışlar, çeşitli ritüellerde önemli bir rol oynamıştır. Halk hekimliğinde ateşe çeşitli anlamlar yüklenmiş ve ateş her türlü kötülüklerden, nazardan, beladan korunmak için kullanılmıştır. Eski şaman ayinlerinde de ateşin temizleme ve arındırma gücüne inanılarak ateş veya tütsü hastanın etrafında dolaştırılır ve hastalıktan kurtulacağına inanılır. Başa üzerlik döndürme hadisesi de dinî kültürel katmanlaşma açısından bir

kült oluşturmuştur. Şamanlar, otacıların tekniğini kullanmak suretiyle ilaç olarak istifade ettikleri bazı otları yakarak tütsüsünü hastaya koklatırlar (Bayat, 2006: 253).

Günümüzde nazar sonucu ortaya çıkan rahatsızlıkların giderilmesi amacıyla üzerlik tütsüsü kullanılır. Bakü ve civarındaki kasabalarda nazara gelindiği düşünülen kişinin iyileşmesi için en çok “nazar tutma” ritüeline başvurulur.

2.1. Nazar tutma

Gerekli malzemeler: üzerlik, tuz, pamuk.

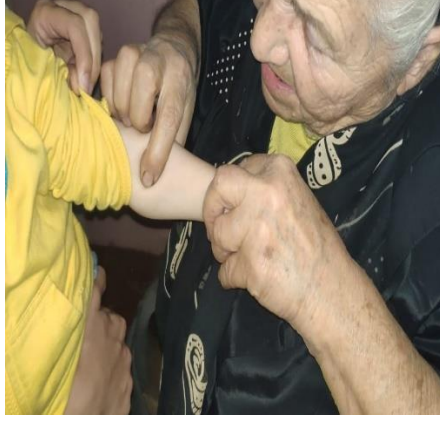
Uygulama şekli: Nazar olan kişi bir sandalyeye oturtulur. Boş bir tava ocağın üzerine koyulur ve şu cümlelerle uygulamaya başlanır: “Bismillâhırrahmânırrahîm. El benden, sebep Allah’tan. Benim elim olmasın, Hz. Fatıma’nın eli olsun”. Daha sonra nazar olan kişinin ve annesinin adı zikredilir: “Gülşen karnından çıkan Leyla’nın nazarını tutuyorum”. Üzerlikten bir miktar alınır ve kem gözlü kişilerin isimleri söylenerek tavaya eklenir. Pamuk da aynı şekilde kem gözlü kişilerin ismi söylenerek parçalara ayrılır ve tavaya eklenir. Evde atıl batıl varsa tavaya koyulabilir. Bir miktar tuz avuca alınır, nazar olmuş kişinin başına 3 kez döndürülür. “Falancanın nazarını tutuyorum. El benden, sebep Allah’tan” cümlesi tekrar edilerek, içinde tuz bulunan avuç üç kez arkadan omuza dokundurulur. Böylece tavada üzerlik, tuz ve pamuk toplanmış olur. Tava nazar olan kişinin başına döndürülerek şu cümleler söylenir: “Gülşen karnından çıkan Leyla’nın nazarını tutuyorum. Ona kem gözle bakanların (kem gözlülerin ismi söyleniyor) gözü çıksın”. Tava ocağa koyulur ve ateşlenir. “Üzerliksen, hevasan / Bin bir derde devasan/ Gohum olsa, yad olsa/ Nazarın attım oda” dua/manisi söylenir. Nazar olan kişi bu tütsüyü soluyor. Üzerlikler yandıktan sonra taneleri ele alınır ve vücudun yedi yerine – alın, bilek, eklemler, taban, diz ve boyun damarına – bastırılarak sürülür (Resim 5, 6). Tava yeniden kişinin başına döndürülür. Nazar olan kişinin başına üç kez “Bismillah koyulur”. Tavadaki yanmış üzerlikler temiz bir yere atılır (Memmedova: 6.08.1939).

Resim 3. Üzerlik, tuz, pamuk

Resim 4. Üzerlik tütsüleme

Resim 5. Belli noktalara üzerlik vuruluyor.

Resim 6. Nazar tutma.

“Başa Bismillah koymak”, Azerbaycan halkı arasında korku gidermekle ilgili bir uygulamayı ifade eden deyimdir. Korkmuş kişinin kendisi veya bir başkası elini önce korkmuş kişinin başına, sonra da yere koyarak Bismillah söyler. Bu hareket üç kez tekrar edilir ve korkunun giderildiğine inanılır.

Nazar sağaltma pratiğinde üzerlik, tuz ve pamuğun ateşlenmek suretiyle düşmanın gözünde olduğuna inanılan nazar kudretini yakacağı varsayılır. Nazar olan kişiyi tütsüye tutmaktaki maksat, onu meydana gelen duman ile temasa geçirmektir. Böylece üzerlik dumanı ile temasa geçen hastanın, hastalıktan arınmış olacağına inanılır.

Gerçekleştirilen bu nazar sağaltma pratiğinde yalnız, sihri meydana getiren hareketler gerçekleştirilmiyor. Bunların yanında istenilen sonuca varmak üzere yukarıda belirtilen dua sözcükleri de söylenmektedir. Muhtemelen dua sözcükleri ritüeli kuvvetlendirmek için sonradan kullanılmaya başlamıştır.

Bu ritüelde pamuk, nazar eden kişiyi temsil etmektedir ve amaca ulaşmak üzere kullanılan bir araçtır. Böylece pamuk aracılığıyla taklit olayı gerçekleştirilmiş oluyor. Taklit olayının, nazar edene intikal ederek, onun gözünü çıkaracağına, yakacağına inanılmaktadır. Bu yöntemle nazar eden kişi sihir yoluyla bulunmakta ve ateşe atılarak cezalandırılmaktadır. Gerçekte ise cezalandırılan o şahıs olmayıp, o şahsın gözünde mevcut olduğuna inanılan öldürücü kuvvettir (Acıpayamlı, 1962: 25-26).

Nazar tutma basit bir şekilde şöyle de gerçekleştirilir: Eve gelmiş misafirin ve hane halkının ismi söylenerek bez kesilir ve üzerine üzerlik eklenerek yakılır. Üzerliğin tütsüsü hastaya koklatılır (Rahmanova: 2.03.1962).

Nazar tutma işlemi esnasında üzerlik ateşin üstünde tütsülenir, tavanın içerisine kibrit atarak ateşlenmez. Nazar tutma ritüelini gerçekleştiren kişi öpülmez. Aksi takdirde nazarın öpen kişiye geçeceğine inanılır (Memmedova: 6.08.1939). Genellikle evdeki üzerlik başkasına verilmez.

Başta üzerlik ve tuz çevrildiği zaman dert ve belanın bununla geçeceğine inanılır. Tuz bir gıda maddesi olmanın yanı sıra manevi anlama da sahiptir. Basit bir kimyasal bileşik olan sodyum klorür, bilinen adıyla tuz; arındırıcı, koruyucu olma özelliği taşır ve hastalıkların giderilmesi için yapılan ritüellerde kullanılır. Tuzun kötü ruhlardan

koruma, negatif enerjiyi yok etme özelliklerine sahip olduğuna inanılır. Tuz, nazar değmesini engellemek için de kullanılan en önemli vasıtaadır. Ebced hesabı ile Ali ve tuz sözcükleri 110 sayısına denk geldiğine göre tuz kutsal sayılarak "Ali'nin aziz nimeti" olarak isimlendirilmiştir (Hacıyev, 1996: 56). Su ve tuz Hz. Fatıma'nın başlığıdır, onları israf etmek, başkalarından esirgemek günahdır (Hacıyev, 1996: 65). Bakü ve etraf kasabalarında sofraya ilk olarak tuz ve ekme getirilir. Toplandığı zaman da ilk tuz ve ekme alınır. 520/1126 tarihinde Farsça yazılmış olan tarihî bir eserde tuzun ilk kez Türkler tarafından bulunduğu ifade edilmiştir (Nevâde-i Mühelleb, 2000: 78-79).

Şaman geleneğinde yakılmış kumaş hastanın etrafında döndürülerek hastalık ruhunun kovulduğuna inanılır. Bu ayın Orta Asya şamanları tarafından alaslama yapmakla gerçekleştirilir (İnan, 1986: 68). Nevruz günü ev sahibi, ardıç tütsüleyip dirlik düzenlik, cin ve şeytanlardan korunmak için başının üzerinde üç kere döndürür avlu etrafında da üç kere dolaşır. Tütsü dolaştırılırken şu söz söylenir.

Alas alas

Ar baleeden kalas

Eski cıl ketti

Cannı cıl keldi

Alas, alas

Aydan aman

Çıldan esen

Cakşılıktı Tenir berer

Carık kündü kenen berer

Alas alas (Kaya, 7).

Anadolu merkezli geleneksel sağaltma teknikleri arasında alazlamanın da oldukça yaygındır. Parpılama/dağlamanın bir türü olduğu anlaşılan alazlamada yine ateşin uzaklaştırıcı ve yok edici özelliğinden medet umulduğu görülmektedir (Aça, 2012: 302).

2.2. Nazara karşı yapılan diğer işlemler

Bilindiği üzere Türk mitolojisinde ağaç miti önemli bir yere sahiptir. Örneğin, şamanlar "Bay Kayın" diye bilinen kayın ağacını kutsal olarak kabul etmiş ve tüm şaman ayinlerinde bu ağacı kullanmışlardır. Bakü ve civarındaki kasabalarda ayva ağacı ve karadiken nazara karşı kullanılmaktadır.

Azerbaycan'da halk arasında Karadiken (Boğadikeni veya Eryngium campestre) olarak bilinen bitki herhangi bir kişinin adına toplanır ve eve, pencereye asılır. Dikenin kem gözü bozacağına inanılır (Memmedova: 15.01.1944). Bakü ve etrafı kasabaların çoğunun penceresinde karadiken görmek mümkündür.

Resim 7. Karadiken (Qaratikan)

Bakü civarında Nevruz'un son çarşambasında (cemresinde) ayva ağacından küçük bir parça kesilir ve çocukların koluna nazar boncuğu ile birlikte takılır. Ayva ağacı kesilirken ağaç parçasını taşıyacak çocuğun ismi söylenir: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Ahmet'in adına kesiyorum" (Samedov: 26.01.1954).

Resim 8. Ayva ağacından nazarlık

Ayva ağacının budaklarından renkli nazarlıklar da yapılmaktadır. Resimdeki nazarlığın üzerinde üzerlik, karadiken ve ayva ağacından küçük bir parça da vardır.

Resim 9. Ayva ağacı, üzerlik, karadiken

Resim 10. Nazarlık

Nazara gelen kişiyi kötü nazardan arındırmak için dört yol ağzından toplanan toprak ve çer çöp eski bir beze sarılarak yakılır. Ortaya çıkan kor, nazar eden kişinin ismi söylenerek (Sana kötü gözle bakan Leyla'nın gözü çıksın), nazara gelen şahsın boynunun arkasına, el ve ayak bileklerine sürülür (Musayeva: 10.05.1940). Diğer bir nazar uygulamasında nazar eden kişinin ayağının değdiği yerden toprak avuca alınarak nazara gelen kişinin başına döndürülür, sağ ve sol omzuna dokundurulur ve yola atılır (Memmedova: 6.08.1939). Bir başka uygulamada dört yol ağzından çer çöp

alınır ve kişinin başına döndürülerek yakılır. Nazar ettiği zannedilen kişiye mahsus herhangi bir eşya da nazara gelmiş şahısın başına döndürülür ve ateşe atılır (Memmedova: 6.08.1939).

Toprak ve çer çöp her hangi bir özellik taşımaya da dört yol ağzından getirilmeleri ve çöp oluşları dolayısıyla meçhuller diyarının bütün kötülüklerini de taşımaktadırlar (Acıpayamlı, 1962: 31).

Nazar götürme pratiğinde kullanılan diğer bir yöntem lacivert renkli kumaşla gerçekleştirilir. Kumaş nazar eden kişilerin ismi kullanılmak suretiyle göz şeklinde kesilir ve yakılır, külü ise nazara gelen kişinin alınına, sırtına, göğsüne sürülür (Resim: 11) Artı kalan kumaşlar ise çatalı iğneye geçirilerek nazarlık (Resim: 12) olarak kullanılır (Musayeva: 13.02.1957; Kasımova: 5.08.1975).

Resim 11 Nazar yakma

Resim 12. Nazarlık

Bakü ve civarında nazar olmamak için daha çok göz boncuğundan yararlanılır. Bu yöredeki nazar boncukları genellikle siyahtır. Nazarlık olarak çatalı iğneye siyah göz boncuğu, nal, ayva ağacı veya sadece nazar boncuğu ve nal takılır. Günümüzde siyah nazar boncukları satılmamakta ve piyasada en çok mavi nazar boncuğu bulunmaktadır.

Resim 13. Siyah göz boncuğu

Resim 14. Siyah nazar boncuğu ve nal

Resim 15. Mavi nazar boncuğu ve nal

Bazen hocaya nazar için dua da yazdırılır. Bu dua üçken şeklinde siyah veya kırmızı kumaşa sarılır ve çocuğun şapkasına takılır. Eski zamanlarda Bakü ve civarında nazara karşı dokuz adet çörek otu, yedi adet üzerlik ve köpek dışkısı bir kumaşa sarılarak çocuğun kıyafetlerinin üzerine takılmış (Selimov, 1993: 247). Ayrıca köpeğin kafatası eve, mala mülke nazar gelmemesi için bahçenin girişine asılır (Samedov: 26.01.1954).

Bakü ve civarı kasabalarda nazara karşı başa ayakkabı döndürmek işlemi de gerçekleştiriliyor. Bir yere gidildiği zaman nazar olduğu düşünülürse giyilen ayakkabı veya nazar eden şahsın ayakkabısı üç kez başına döndürülerek “kem gözle bakan, nazar eden falancanın gözü çıksın, tfu, tfu, tfu” cümlesi söylenir ve ayakkabının altına tükürülür, ayakkabı üç kez yere vurulur (Memmedova: 6.08.1939; Rahmanova: 2.03.1962). Şaman tedavi tekniğinde de şaman, hastalığa sebebiyet veren kötü ruhu yalnız ağzına alıp tükürmekle uzaklaştırıyordu. Ayin sırasında kötü ruhun şamanın ağzından geçerek bedenine girmesini önlemek gerekir. Aksi takdirde hastalık şamana musallat olabilirdi. Bundan dolayı şaman kötü ruhu hastadan çıkardığı zaman tükürürdü. Azerbaycan Türklerinin nazara karşı gerçekleştirdiği ritüeller de yere tükürmekle bitiyor (bk. Kalafat, 1993: 271-286). Böylece nazardan, kem gözden kurtulmuş olduklarına inanırlar. “Nazar bağlama” adı ile bilinen efsunda nazar için üzerlik ve karadiken bitkilerinden söz edilmekte ve kötü, kem gözlere tükürülmektedir:

Koltuğunda üzerlik
Astırmışım,
Küreyinde karadiken
Bastırmışım.
Kalkan sındıran
Gözüne,
Kel çatlatan
Sözüne
Tfu, tfu, tfu.
Gözünün oku
Toprağa,

Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7 (Yaz 2023), s. 37-74.

The Journal of Turkish Language and Literature Studies, Issue: 7 (Summer 2023), pp. 37-74.

Ahın toprağa,
Ufun toprağa
Tfu, tfu, tfu
Tfu, tfu, tfu” (Nəbiyev, 1986: 122).

At nalı da nazarlık olarak kabul görmektedir. Bazen nal, Hz. Ali'nin Düldül'ü ile ilişkilendirilmektedir. Bu uygulamanın temelinde kötü ruhların demir kültürünün gücü ile kovulacağı inancı yatmaktadır.

Bakü ve civarındaki kasabalarda derleme yapıldığı zaman unutulduğunu gördüğümüz nazar götürme ritüelleri de vardır. Bu ayinlerden biri hamurla nazar götürme işlemidir. Bu ritüel sırasında undan hamur yoğrulur: küçük bezeler hazırlanır ve bezeler su dolu kâsenin yanına toplanır. Sonra kişiyi nazar edebilecek insanların ismi söylenir ve hamur bezeleri ateşe atılır. Herhangi bir kişinin ismi söylendiğinde beze ateşte patlarsa o kişinin nazarına geldiği belirlenmiş olur ve nazarın kırıldığına inanılır. Ateşte patlayan hamur bezesi kâsedeki suya atılır ve kâsedeki sudan hastaya içirilir (Səlimov, 1994: 24).

Hamurla yapılan diğer bir nazar kırma işlemi şöyle gerçekleştirilmektedir: “Una tuz eklenerek küçük bezeler yapılır ve bezeler ateşe atılır. Beze ateşte patlarsa nazarın kırıldığına inanılır. Patlayan bezeler ateşten alınarak kâsedeki suya atılır. Akabinde kâseden alınarak beze sarılarak nazara gelmiş kişinin bedenine sürülür (Səlimov, 1994: 24).

2.3. Üzerlikle nazar giderme ritüeli zamanı okunan dualar/maniler

Türkeçareciler nazar tutma ayinini basit, sıkıcı bir şekilde gerçekleştirmezler. Bu ayine maniler söyleyerek güzel bir hava katarlar. Şöyle ki üzerlikle nazar tutma ritüeli gerçekleştirildiği zaman çeşitli maniler okunmaktadır. Acıpayamlı, tütsüleme ritüelini hareket ve sözlü olarak iki kısma ayırıyor (Acıpayamlı, 1962: 31). Sözlü kısım hareket kısmını desteklemekte ve ritüelin tesir gücünü artırmaya hizmet etmektedir.

Bu manilerde ufak farklılıklar görülse de içerik açısından benzerlik göstermektedirler:

Üzerlik paşa üzerlik,
Halları goşa üzerlik,
Kim seni göze getirib,
Gözleri taşa üzerlik.

Üzerliksen paşasan,
Her bir derde davasan,
O yerde ki sen varsan,
Gada, bela kovansan.

Bu gece size gellem,

Pencerenize gellem.

Üzerliğı götür gel,

Yoksa men göze gellem (Pirsultanlı, 2012: 114).

Eski Türk inançları temelinde şekillenen nazar giderme işlemine sonradan İslâmî motifler ilave edilmiş ve böylece eski Türk gelenekleri ve İslâmî öğeler birlikte harmanlanmıştır. Aşağıdaki şiir bunun bariz bir örneğidir. Nazara gelmiş çocuğa ilk önce şu mani okunur: Şenbe doğul / Yekşenbe doğul / Düşenbe doğul / Seşenbe doğul / Çarşamba doğul / Pencşenbe doğul / Cuma doğul.

Daha sonra biri sorar:

Kim ekti?

Peygamber.

Kim biçti?

Fatıma.

Kimin için üzerliğı tütsülediler?

İmam Hasan, İmam Hüseyin için.

Kömek ol, Şah-ı Merdan!

Uzak et dert-beladan.

Bu manileri incelediğimizde kem gözlü kişiye karşı aşırı öfkeye şahit oluyoruz. Hatta nazar eden kişiye beddua edildiğini de görüyoruz.

Ey karagöz, siçangöz,

Gözün dökülsün senin,

Belin bükülsün senin...

Her kimsin, her necisin,

Hasetten nazilesin,

Dilin üzülsün senin,

Gözün dökülsün senin.

Ardından Bismillah diyerek çocuğa su içirilir ve nazar götürme ritüeli bitmiş olur (Hacıyev, 1996: 18).

Diğer bir nazar götürme örneğinde üzerlik tütsülendiğı zaman şu mani okunur:

Çıktım Savalan'ın başına,

Dedim, yâ Muhammed, yâ Ali,

Dedi, nedir, ey biçare?

Dedim, nedir bu derde çare?

Dedi, çörlü-çöplü üzerlik,

Başı börtlü üzerlik.
Üzerliksen, havasan,
Bin bir derde devasan,
Sen ki dünyada varsan,
Gada, bala kovarsan.
Üzerlikler çırtlasın,
Yaman gözler pırtlasın! (Həsənqızı, 2015: 118)

Yine de nazar olmuş birinin başına üzerlik döndürdükten sonra aşağıdaki mani okunuyormuş:

Üzerliğim tütsülen,
Bed nazarı yok eyle!
Gohum olsun, ya özge,
Koy kapıdan girmesin,
Tula gibi hürmesin!
Bacadan çöle çıksın,
Özünü oda yaksın,
Pahl göz koy kör olsun,
Od içinde kavrulsun! (Hacıyev, 1996: 17)

“Nazar gabağı alma” (Nazarın önünü kesme) konulu manide de kem gözden üzerliğin gücüne sığınılmaktadır:

Üzerliksen, havasan,
Hezar derde devasan,
Her yerde sen olasan,
Gada bala sovasan.
Atın dağdı üzerlik,
Donun ağdı üzerlik,
Müşkül işim düşübdü,
Hovdu, hovdu üzerlik,
Dövdü, dövdü üzerlik.
Nazar ağanı yandırdım,
Kül üstünde sındırdım
Kovdu, kovdu üzerlik (Nəbiyev, 1986: 126).

3. Korku götürme

İnsan yaşadığı süre boyunca çeşitli nesnelere, canlı, cansız varlıklardan aniden, beklemeden gelen tehdit veya zarar sonucunda korkabilir. Herkes bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde çeşitli korkulara kapılabilir. Korku sonucu hasta olan kişide ateş, halsizlik, yorgunluk geçmiyorsa psikoloğa müracaat eder. Psikolog seansları ile beraber türkeçarecilere de başvurulur. Bakü ve civarında korku sonucu ortaya çıkan hastalıkların (ateş, halsizlik, baş ağrısı) tedavisi ve korku çıkarma işlemi için çıldağ, gurğuşun dökme, mihçengel gibi ritüeller uygulanmaktadır. Bu ritüellerin uygulamasına ve kullanılan malzemeye baktığımızda eski Türk geleneğine bağlılığı açık bir şekilde görmek mümkündür. Şöyle ki yüzyıllarca Türklerin yaygın olarak kullandıkları tedavi yöntemlerinden biri de ateşle tedavidir.

Türkeçareciler en eski şifa yöntemleri arasında korkutma, tiksindirme yaparak insan duygularının uyandırma yoluyla tedavi uygulamışlardır. Şamanlar günümüzde bu tedavi şeklini başarıyla kullanmaktadırlar. Bu tedavi yöntemi sonucunda vücudun tepkisi kaybolmuş güç sıvısı yeniden algılanmış olur ve hastalık kolaylıkla dışarı atılır. Şaman hastanın içine giren kötü ruhla hastayı karşılaştırıyor ve böylece hastayı yaşam mücadelesi vermeye çağırmış oluyor (Bayat, 2006: 262).

Şaman dünya görüşüne binaen hastalık, bizi çevreleyen, görülen ve görülmeyen dünyaların ve varlıkların insan üzerindeki etkisinin sonucudur. Şamanlara göre hastalık, insanın doğayı ihmal etmesinin sonucundan başka bir şey değildir. Ruhlar olarak algılanan dış dünya, insanın bütün hayatını bu veya diğer şekilde belirlemektedir. Hastalık, kıtlık, fakirlik birer kötü ruhun tasarrufundadır ve bu ruhların zamanla bizim dünyamıza gelmesi olumsuzlukların ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Bu geliş iki şekilde gerçekleşebilir. Birinci halde ruhların insan yaşayan dünyaya gelişi, insanların ruhları dikkate almaması, ruhlarla kurban aracılığıyla kurulan ilişkinin zayıflaması sonucunda baş veren olumsuzluklar. Bedeni terk eden ruhun yerini kötü ruh alır veya şaman dili ile söyleyecek olursak zararlı ruh bedeni işgal eder (Bayat, 2006: 241).

Bakü ve civarında korku çıkarma ritüellerinde esasen ateş, demir, tuz ve yumurta kullanılır.

Türk mitolojisinde demir önemli yere sahiptir. Demirden yapılan aletler kötü ruhlara karşı koruyucudur ve onların zararlarını ortadan kaldırmada kullanılmaktadır. Günümüzdeki korku çıkarma ritüellerinde demirin kullanılma sebebi de eski Türklerin demiri kutsallaştırması ile bağlantılıdır. Demirin şifa verici gücüne inanarak uykuda tiksinen, korkan kişilerin yastıklarının altına bıçak, makas koyulur (Davudova: 12.02.1954).

Yaratılışın dört ana unsurundan biri olan ateş ısıtıcı, aydınlatıcı, yakıcı, temizleyici, kötü ruhları korkutucu, uyarıcı özelliğe sahiptir. Türk kültüründe ateş etrafında oluşan çeşitli inançlar vardır ve ateş kültü Türk mitolojisinde önemli yer tutmaktadır. İnanca göre ateş evi, aileyi, ocağı kötü güçlerden koruyor (bk. Bekki, 2007). Nevruz Bayramında ve Nevruz çarşambalarında hazırlanan tepside mumların bulunması da buna işarettir. Nevruz tongalı da (ateşi) kötülüklerden, dert, beladan arınmak için yakılmaktadır. Başka bir örnek düğün günü gelinin sağ ve sol tarafında mumların yakılması, gelinin gaz lambasının başına dönmesidir.

3.1. Korkulardan arınma ritüeli: Çıldığ

Çıldığ kişiyi iyileştirmek için vücudunun bazı bölgelerine (el, ayak, eklemler, boyun, alın vs.) rulo şeklinde bükülmüş yanan kumaşla yapılan korku çıkarma ritüelidir. Çıldığ kelimesinin sözlük manası Farsça “Çihil” (kırk) ve “dağ” (sıcak bir alet veya eşyayla yapılan yanık) sözcüklerinin birleşiminden oluşmakta ve kırk yanık anlamını vermektedir.

Çıldığ uygulaması sadece Bakü’deki ocaklarda yapılmaktadır. Çıldığ sırasında vücuttaki belli noktalar kor şeklindeki kumaşla hafifçe dağlanır ve böylece vücuttaki sınırlar uyarılmış olur, kan dolaşımı iyileşir.

Çıldığ, şamanların gerçekleştirdiği eski tedavi yöntemleri ile de benzerlik göstermektedir. Şaman tedavi yöntemlerinden biri de hastalık yerlerinin yakılarak ağrıların giderilmesiyle iyileştirmedir. Şaman korkunun insanın uyuyan gücünü uyandıracağını bilir ve bu nedenle ateşten yararlanır. Bunun için vücudun hangi yeri ağrıyorsa buna bağlı olarak o yerin güç kaynağı veya hastalık noktası yakılır. Yakma tekniği olarak Şaman, tütünden, sigaradan veya kuru yavşandan yararlanır. Bin yıllar boyunca geliştirilen bu sistem modern akupunkturun da esasını oluşturmaktadır (Bayat, 2006: 262).

Çıldığ, vücudun enerji akışını dengeleyerek bazı hastalıklar ve bunların sebep olduğu semptomları hafifletmek için kullanılan geleneksel bir tedavi yöntemi olan akupunktura benzemektedir. Dağlama da Orta Asya’da yaygın uygulanan bir tedavi yöntemi olarak bilinmektedir. Dağlama, insan, hayvan ve eşyalar üzerine yapılmaktadır. İnsan üzerine yapılan dağlama bedeni güçlendirmeye yönelik olduğu gibi hastalıkların tedavisinde de uygulanmaktadır (Durmuş, 2012: 114). Anadolu’da da dağlama tedavi yöntemi olarak kullanılır. Örneğin, Urfa’da dağlama sırasında pamuklu bir bez, kalem kalınlığında sarıldıktan sonra bezin bir ucu yakılır. Daha sonra yanmayan uç, hastanın cildine konarak oluşan sıcaklığın yavaş yavaş deriye ulaşması beklenir (Acar, 2016: 26). Bu uygulama çıldığla benzerlik göstermektedir.

Durmuş’a göre temelde üç çeşit dağlama ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi bedeni güçlendirmeye yöneliktir. Bu yöntemde bedende bilekler, dirsekler, omuzlar ve diz kısımları dağlanır. Böylece beden sağlam bir yapıya kavuşur (Durmuş, 2012: 114). Bu uygulama da tam olarak çıldığa benzemiyor. Çünkü çıldığdan farklı olarak dağlama demirle yapılıyor.

Çıldığ tedavi yönteminin çok eskilerden kullanıldığına dair minyatürlerden de bilgi alıyoruz. İngiltere’de faaliyet gösteren Ağahan Müzesinde 1056/1646 yılında Efdal el-Hüseynî tarafından İsfahan’da çizilmiş minyatür bulunmaktadır. Minyatürde maşuk âşığının kollarını dağlıyor (Aga Khan Museum, s. 157; İbrahimov).

Resim 16. Çıldığ. Müellif Efdal el-Hüseynî.

Füzûlî divanında yer alan aşağıdaki beyitte de dönemin geleneksel tedavi yöntemi olan dağlamaya telmih yapılmıştır:

Penbe-i dâğ-ı cünûn içre nihândır bedenim

Diri oldukça libâsım budur ölse kefenim (Füzuli, 2005: 216).

Fuzûlî'nin yaşadığı dönemde de korkan insanları vücutlarının çeşitli yerleri dağlanır, dağlanan yere pamuk yerleştirilerek tedavi ediyordu.

Fuzûlî diğer bir gazelinde, ateşli gönlünde dağın siyah iz bıraktığını veya bunun aşkının sebatı için ateşe atılmış üzerlik olduğunu ifade etmiştir. Dağlama ritüeli esnasında vücutta siyah yuvarlak izler kalır. Üzerlik de yakıldığı zaman siyah yuvarlak kısmı kalmış oluyor. Şair burada dağ izini şekil ve renk olarak üzerliğe benzetmiştir:

Dâğlardır odlu gönlümde karası kopmamış

Yâ sebât-ı ışık için od üzre bir nece sipend (Fuzuli, 2021: 425).

Bakü'de ve etrafındaki Merdekan, Maştağa, Digâh, Hırdalan, Binekadi kasabalarında Çıldığ adı ile bilinen ocaklar vardır (Kasımova: 5.08.1975; Abilova: 24.01.1962; Elçiyeva: 13.05.1950; Musayeva: 23.08.1968). Merdekan'da 16. yüzyıla ait Pir Hasan türbesinde çıldağ işlemini seyit olduğunu söyleyen bir kadın gerçekleştirmektedir.

Çıldığ ritüeli için gereken malzeme: kalem şeklinde sarılmış pamuk kumaş, kibrit ve taş. Çıldığ için Aşura gününde yedi alemde kesilip alınan kumaş tercih ediliyor.

Uygulama şekli: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah, Muhammed, yâ Ali" söylenerek kalem şeklinde sarılmış pamuk kumaş yakılır, ateş taşla söndürülür ve kumaşın ucu vücuttaki belli bölgelere (alına, kollara, dirseklere, göğse, mideye ve ayaklara) dokundurulur. Kişi bu zaman ürperir. Böylece hem ateşin gücüne hem de ölmüş sinirlerin uyandığına inanılır (Davudova: 12.02.1954; Musayeva: 23.08.1968). Burada başka bir inanç daha vardır ki bu da korkuyu korkuyla çıkarmak yöntemidir. Şamanlar da hastalığı hasta vücuttan korkutmakla çıkarırlar.

Bakü'nün Digah ilçesinde bulunan bir seyit ocağında Hüseyin adlı ocaklı adam erkekler için, eşi ise kadınlar için çıldağ ve kurşun dökme ritüelini gerçekleştirmektedir.² İlk önce korkan kişi için kurşun dökülür, neden korktuğu belirlenir. Akabinde çıldağ yapılır. Bunun karşılığında ocakzadeye 5 Azerbaycan manatı verilir (Musayeva: 23.08.1968).

İnsanın korkar korkmaz hemen çıldağ olması gerekiyormuş. Aksi takdirde korku ruha işliyor. Çıldağ ritüeli çarşamba ve cumartesi günleri akşamüstü yapıldığında daha etkili oluyormuş (Kasımova: 5.08.1975). İlk çıldağ gerçekleştirildiği zaman kişinin vücudu tepki vermiyorsa onun üç kez çıldağ olması gerekmektedir.³

Resim 17. Çıldağ

Doktor Adil Gaybulla'ya göre çıldağ geleneksel tıbbın, türkeçarenin sınanmış en etkili tedavi yöntemlerindedir. Çıldağı refleks terapisi olarak tanımlayan doktor korkuyu korkuyla çıkarma yönteminin etkili olduğunu onaylasa da çıldağ uygulamasında olumlu sonucun alınma sebebini vücuttaki biyoloji aktif noktalara tesirde görmektedir.

Bakü ve civarındaki kasabalarda korku çıkarmak için yukarıda da belirttiğimiz üzere korkuyu korkuyla gidermek metodu kullanılır. Bunun için her hangi bir sebeple korkmuş ve korku sonucunda rahatsızlıkları ortaya çıkmış kişinin başının üstünden kendisine haber verilmeden cam kavanoz atılarak kırılır (Musayeva: 04.01.1961; Paşayeva: 12.09.1967). Camın çıkardığı ses sonucu kişi ürperiyor ve korkusunun yenildiğine inanılıyor (bk. Resim 19).

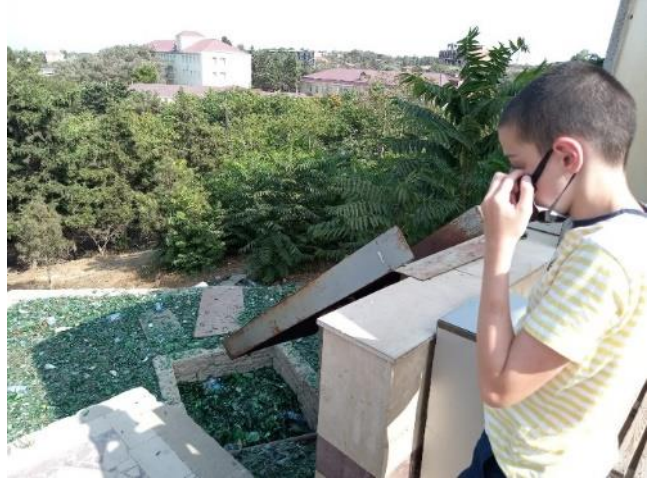
²<https://modern.az/az/news/211759/basimin-ustunde-qurgusun-eritdi-bedenime-dag-basdi-cildagdan-reportaj> (E.T.: 12.04.2023).

³<https://yenixeber.az/cildaq-nedir-movhumat-ya-mualice-usulu-video-6785> (E.T.: 7.12.2021).

<https://azerinfo.media/hadise/66054-childaq-mualicesi-qorxudan-xilas-olmaq-yoxsa-bed-nezeri-uzaqdashdirmaq-video.html>; <https://azerinfo.media/hadise/66054-childaq-mualicesi-qorxudan-xilas-olmaq-yoxsa-bed-nezeri-uzaqdashdirmaq-video.html> (E.T.: 7.12.2021).

Resim 18. Pir Hasan

Resim 19. Pir Hasan. Cam kırmakla korku çıkarma

3.2. Gurğuşun (kurşun) dökme

Korku giderilmesi için gerçekleştirilen diğer bir ritüel “gurğuşun tökme” (kurşun dökme) adlanır. Bakü ve civarındaki kasabalardaki halk inanışına göre kurşun dökme, erimiş kurşunu, herhangi bir sebeple korkmuş kişinin başı üstünde, içinde su bulunan bir kaba dökerek ortaya çıkan şekillerin yorumuyla korku sebebinden meydana gelen hastalıkları teşhis ve iyileştirme için gerçekleştirilen bir ritüeldir.

Korkmuş bir insanı tedavi etmek için tezekten hazırlanmış küçük kabın içerisine kurşun dökülür ve ateşte eritilir. Korkan kişi yere oturtulur, başının üzerine örtü örtülür ve eriyen kurşun soğuk suya dökülür. Kurşun suda hangi şekli alırsa kişinin o canlıdan, olaydan vs. korktuğu belirlenmiş olur. Akabinde korkan şahsın yastığının altına un koyulur ve iki gece bekletilir. İki gün bittikten sonra bu undan hamur yoğurulur ve korkan kişinin hamurdan kuklası (buna “bedeli” diyorlar) hazırlanır. Kurşun dökme sırasında şekil almış kurşun kuklanın karnına yerleştirilir ve bedeli (kukla) mezarlığa gömülür. Böylece derd ü belanın, kötü ruhların kuklaya geçirildiğine ve toprağa gömülerek bedelinin verildiğine inanılır (Memmedova: 6.08.1939).

Bakü’de gerçekleştirilen kurşun dökme uygulaması Anadolu’da yapılan kurşun dökme uygulaması ile aynı şekilde gerçekleştirilmektedir. Tek fark Bakü ve civarında sadece korkan insanlar için kurşun dökülmesidir. Bakü’de kurşun dökme eskiden ocaklar aracılığıyla yapılmıştı. Günümüzde çıldağ ritüelini gerçekleştiren ocaklı kadınlar korku gidermek için kurşun da döküyorlar (Musayeva: 23.08.1968). Bu zaman sıcak kurşun suyun içerisine dökülüyor ve ortaya çıkan şekille kişinin kimden veya neden korktuğu belli oluyor.

Derleme yaptığımız zaman kaynak kişiler “gurğuşun tökme” ritüeli ile ilgili şu bilgileri verdiler: “Bizim taraflarda bir kişi korkma sebebi ile hastalandığı zaman onun için kurşun dökülür. Örneğin, ben amcam vefat ettiğinde korkmuştum. Ateşim düşmüyordu. Bakü’de şehrin merkezinde Kömürçü Meydanında çıldağ yapan bir ocakzade vardı. Beni oraya götürdüler. Kurşun döküldü. Bakınca ölüden korktuğumu

söyledi. Başına Bismillah koydu. Kurşunu bana verdi. Ondan sonra iyileştim” (Samedov: 26.01.1954).

Diğer kaynak kişilerin “gurğuşun dökme” ritüeli ile ilgili verdikleri bilgiler de korku sonucu ortaya çıkan hastalıklarının, şikayetlerinin giderilmesi için ocağa baş vurduklarını kanıtlamaktadır. “Okulda mürekkep kutusu kıyafetime dağılmıştı. Çok korkmuştum. Günlerce yemek yemiyordum. Hasta olmuştum. Hırdalan’da kör bir kadın vardı. Onun yanına götürdüler beni. Kurşun döktü. Neden korktuğumu söyledi. Ondan sonra iyileştim” (Samedova: 14.05.1961). “Biz küçükken korktuğumuzda annem bizi Hırdalan’da Etir Hala isimli bir ocaklının yanına götürürdü. Bize kurşun dökerdi” (Memmedova: 15.01.1944). “Hırdalan’da kurşun döken iki ocakzade vardı. Korkan kişilerin başının üstünden kurşun dökülürdü. Kurşun sudan alınır, hastanın başına Bismillah koyulur ve sudan bir yudum yudumlanırdı. Hasta şekil almış kurşunu uyurken yastığının altına koyardı. Sabah evin damına atardı” (Soltanova: 16.10.1964).

3.3. Korku giderme ritüeli: Mihçengel

Mihçengel korkmuş kişinin korkusunu gidermek için uygulanan dinsel-büyüsel uygulamalardan en eskisidir ve sadece Bakü’de gerçekleştirilmiştir. 20. yüzyılın ortalarında bu ritüel ocakzade kadınlar tarafından uygulansa da günümüzde aile büyüğü kadınların yaptığı bir ayindir. Konuyla ilgili yaptığımız derlemeler sırasında bu uygulamanın neredeyse unutulduğuna şahit olduk. Mihçengel ritüeli aşağıdaki şekilde gerçekleştirilir.

Gereken malzemeler: Lacivert renkli küçük bez, tuz, çivi, yumurta, çekiç.

Gerçekleştirilen yer: Kapı önü.

Gerçekleştirilen zaman: Akşamüstü.

Uygulanma şekli: Korkan kişi kapı önünde oturtulur. Ritüel şu cümlelerle başlar: “Bismillah, benim elim olmasın Hz. Fatıma’nın eli olsun”. Bir miktar tuz alınır ve korkan kişinin başına döndürülür, lacivert veya koyu renkli kumaşın içerisine doldurularak bohça şeklinde kapatılır. Hazırlanan bohça korkan kişinin başına döndürülür, onun annesinin ve kendisinin ismi anılır ve şu cümleler söylenir: “Arzu karnından çıkan Zeynep’in korkuluğunu alıyorum. El benden, sebep Allah’tan”. Tuzla dolu bohça çivi ile kapı önüne sabitlenir. Kapı önüne çiviyle çakılan tuzla dolu bohça kibritle ateşlenir (Resim 21). Yumurta korkan kişinin başına döndürülür, sağ ve sol omzuna dokundurulur ve kafasının arka tarafından yanan ateşin üzerine atılır (Resim 22). Bu zaman çivi çekiçle yere çakılarak şöyle söylenir: “Arzu karnından çıkan Zeynep’in korkuluğunu alıyorum, veriyorum toprağa. Toprakta ona can sağlığı alıyorum”. “El benden, sebep Allah’tan” diyerek yere sürülen iki el korkan kişinin başına koyulur ve Bismillah söylenir. Bu işlem üç kez tekrar edilir (Memmedova: 6.08.1939).

Resim 20. Mihçengel malzemeleri

Resim 21. Kapı önünde mihçengel

Resim 22. Mihçengel (KK 7)

Böylece ateş ve çiviyle kötü ruhların korkutulduğuna, tuzla kötü enerjinin alındığına ve korkunun yumurtaya geçirilerek toprağa ötürüldüğüne inanılmaktadır.

N. Rzayev ateş, demir, tuz, yumurta kültürünü dikkate almayarak mihçengel ritüelini korkutarak korku çıkarma uygulaması olarak değerlendirir: “Bunun için korkulan yere çivi çakılır ve yanında mum yakılır. Tüm bunlar hastanın dikkatinin dağıtmak ve onu sakinleştirmek için yapılmaktadır. Bu zaman hastanın arkasından ve başının üstünden atılan yumurta hastanın önüne düşerek patlıyor. Hasta yeniden tiksiniyor. Böylece hasta iyileşiyor” (Rzayev, 2019: 153). Araştırmacının bu fikirlerine katılmıyoruz. Çünkü yumurtanın yere düşmesiyle korkma olayı gerçekleşmiyor. Çivi de hastayı oyalamak için yere çakılmıyor. Araştırmacıya göre bu ritüelle tiksiniyor korkmuş birisini iyileştirmek için korkma olayı yeniden tekrar ediliyor.

Şamanların tedavi yöntemini incelediğimizde, hastayı tedavi etmek için duaların yardımıyla hastalığı kuş, tavuk, koyun ve yumurtaya geçirdiğini ve ayın bittikten sonra kuş veya hayvanın kesildiğini, yumurtanın ise kırıldığını görürüz. Günümüzde de türkeçare uygulamalarında yumurta kullanılmaktadır. Yumurta, içeriğindeki canlı taşıma özelliği ile bereket törenlerinde işlevsel olarak kullanılan unsurlardan biri olarak dikkati çeker. Yumurta, “doğum” değil, “dönüş ve “yenilenme” olarak yeniden yaradılışı kanıtlamakta ve simgelemektedir. Örneğin, Diyarbakır, Bitlis ve Siirt’te yeni alınan bir arabayı kazadan korumak için arabanın ön tarafında yumurta kırılır (Karakaş, 2021: 46).

Nikolay Pantusov Tarançı, üfürükçü mollaları şamanlarla karşılaştırdığı zaman hastalığı başka nesneye geçirilmesi konusuna da değinmiştir: “Bunlardan biri hastaya bakmağa getirilirse remil bakıp; “Hastaya Müslüman cinler musallat olmuş. Karabaşlı

ak tavuk getiriniz. Kırk tane yağlı yufka hazırlayınız!" der. "Azemtu' 'aleykum yâ ervahlar, yâ cinler...göçünüz, göç!" diye efsun okurlar. Hastalığı başka bir nesneye göçürürler (İnan, 1986: 112)

Şaman ritüellerinin bazı hususlarının Bakü'deki türkeçareciler tarafından yaşatıldığını söyleyebiliriz. Türkistan şamanlarının tedavi ayinlerinde şaman, hastalığı hasta kişiden güvercine veya tavuğa göçürdüğü zaman kuşları üç kez hastanın başına döndürür, böylece kişinin hastalığının kuşa geçtiğine inanılır. Söz konusu ayin dert belayı alan güvercinin kesilmesi ile bitiyordu. Böylece günümüzde Azerbaycan Türkçesinde kullanılan "başına dolanım", "gadan alım", "kurban olum" deyimlerini kullanan kişi sevdiğinin gamını, derdini almaya ve yolunda canını kurban vermeye hazır olduğunu bildirmektedir. "Başına dolanım", "gadan alım", "kurban olum" gibi ifadeler şamanların tedavi amacı taşıyan ayinlerini temsil etmektedir (Rzayev, 2019: 53). Bunun dışında paranın veya herhangi bir şeyin başa döndürülerek sadaka verildiği de malumdur.

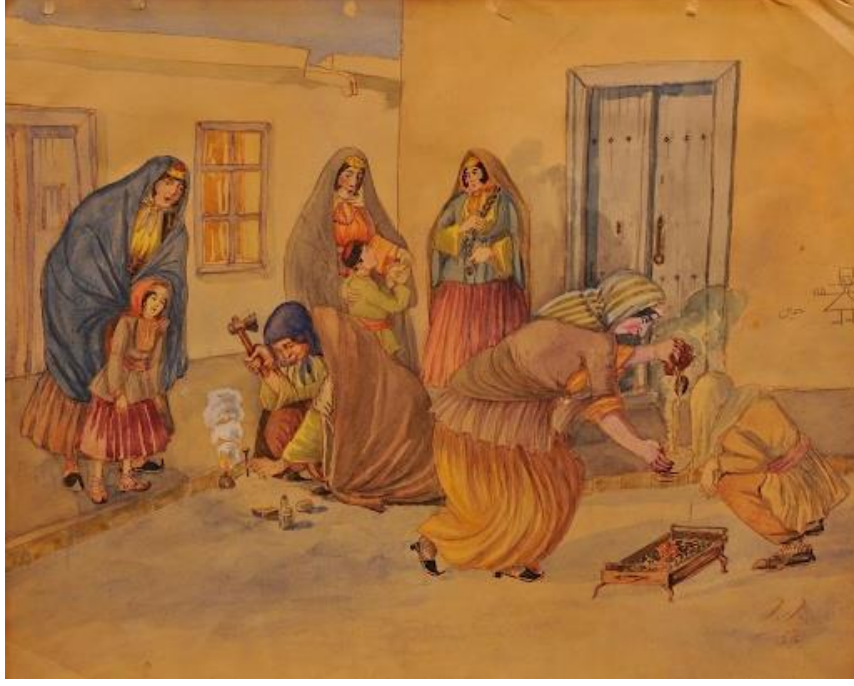
Bakü yakınlarındaki Hökmeli köyünde ritüel biraz daha farklı uygulanmaktadır. "Mihçengel akşamüstü yapılır. Öncelikle bir çivi alınır, ona siyah ve beyaz ip sarılır, ucuna pamuk veya kâğıt geçirilir. Bu şekilde hazırlanmış çivi yere çekiçle çakılır ve kâğıt (pamuk) yakılır. Çivi çekiçle yere vurulduğu zaman üç kez şu sözler söylenir: "Bedeli tut, Hanım'ı bırak". Sonra Besmele eşliğinde önce korkan kişinin başına ve ardından yere elle dokunulur (Paşayeva: 12.09.1967).

Başka bir kaynak kişi mihçengel uygulamasını şu şekilde açıklamaktadır. "Bir kişinin korktuğu düşünülürse onun için mihçengel yaparak korkusunu çıkarırlar. Bu ritüel günbatımında korkulan yerde gerçekleştirilir. Çiviye koyu renkli küçük kumaş bağlanır ve çivi korkulan yere çekiçle vurulur. Sonra kumaş yakılır. Üç defa "Bedelini tut, Leyla'yı bırak" söylenir (Musayeva: 04.01.1961).

Mihçengelin basit ve değişik uygulaması şöyle yapılmaktadır: "Herhangi bir sebeple korkan kişinin kıyafetinin sırt kısmından küçük bir parça kesilir ve çivinin ucuna geçirilir. Çivi dört yol ağzında yere çakılır. Kumaş yakılır ve üç kez şöyle söylenir: Allah, Muhammed, yâ Ali! Korkun gitti, korkun gitti, korkun gitti." (Musayeva: 10.05.1940).

Maštağa kasabasında mihçengel uygulaması şu şekilde gerçekleştirilir: "Çivinin ucuna kâğıt geçirilir ve kişinin korktuğu yerde yere çekiçle çakılır. Kâğıt kibritle yakılır ve çivi yere vurularak "Ağırlığın burada kalsın, ağırlığın burada kalsın, ağırlığın burada kalsın" söylenir. Sonda korkan kişinin başına üç kez Besmele koyulur (Abilova: 24.01.1962).

Azerbaycan'ın ünlü ressamı Azim Azimzade "mihçengel" ve "gurğuşun" dökme ritüelini ayrıntılarıyla bir tablosunda (1937) ele almıştır. Bu resim eseri günümüzde Azerbaycan Milli Güzel Sanatlar (İncesanat) Müzesinde muhafaza edilmektedir. Maalesef hem Azerbaycan Kültür Bakanlığının somut olmayan kültürel miras listesinde hem de Azerbaycan etnografyası kitabında bu resimle ilgili yanlış olarak "Çile kesme" açıklaması yapılmıştır (Azərbaycan etnoqrafyası, 2007: 20).

Resim 23. Azim Azimzade. Mihçengel ve Gurğuşun Dökme Ritüeli. 1937.

Korku ritüellerinde kullanılan toprak, mih korku kırma manilerinde de yer almıştır:

Haccını nalladım,
Hüccünü nalladım
Yol gedende
Yolun aydın.
Sağın aydın,
Solun aydın.
Ayakaltından
Toprak aldım,
Başın üste
Gölge saldım.
Küreğine
Kırmızı tahtım,
Yurt yerine
Mihça çaktım.
Haccı göz,
Hüccü göz.
Kar keçel,
Kör keçel,

Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7 (Yaz 2023), s. 37-74.

The Journal of Turkish Language and Literature Studies, Issue: 7 (Summer 2023), pp. 37-74.

Çolak keçel,

Sana hatar

Yetirmez (Nəbiyev, 1986: 121).

3.4. Diğer korku çıkarma ritüelleri

Bakü'nün Buzovna kasabasında Nasrânî Mescidi veya Tersa Piri'nde korku çıkarma ritüeli gerçekleştirilmektedir. Bu ritüel orayı ziyaret eden insanların kendileri tarafından uygulanmaktadır (bk. <https://oxu.az/society/630305> (E.T.: 18.09.2022); <https://azvision.az/news/167900/---xarabaliga-cevrilen-mescid--qorxu-cixartmaq-ucun-ora-gedirler--fotolar---.html> (E.T.: 14.07.2022)). Burada korkuyu çıkarmak için kumaş, çivi ve cam kavanoz kullanılır. İlk önce kumaş çiviye geçirilerek yere mihlanır. Akabinde cam kavanoz korkan şahsın başının üstünden atılarak kırılır (Paşayeva: 12.09.1967).

Resim 24. Nesrani Korku Piri

Bakü'nün Maştağa kasabasında bulunan "Akil Baba Piri" veya "Sekiz Kapı Piri" (1719) korku gidermek için ziyaret edilen yerlerdendir. Külliye'nin içerisinde Akil Baba'nın Peri isimli kızının mezarının bulunduğu 8 kapılı bir türbe vardır. Korkan ziyaretçiler bu kapıların hepsinden giriş çıkış yapıyor ve son kapıdan çıkarken kapının üzerindeki demir levhanın üzerine demirle vurularak kişi tekrardan korkutulur. Bu şekilde insanın ruhunu ele geçirmiş kötü ruhların demirle korkutularak defedildiğine inanılır (Abilova: 24.01.1962).

Resim 25. Sekiz Kapı Korku Piri

Resim 26. Demirle korku çıkarma

Resim 27: Türbeyi Ziyaret Tabelası

Bakü ve etrafında korkmuş kişilere “cefte suyu” içiriliyor (Resim 28). “Cefte suyu” bir bardaktan kapı kolunun üzerinden diğer bardağa dökülen sudur (Kasımova: 3.06.1954; Memmedova: 11.07.1958; Musayeva: 04.01.1961). Kapı kolu demir olduğu için bu ritüelin uygulandığını düşünüyoruz.

Resim 28: Çefte Suyu

Gece uyurken korkmamak için yastığın altına bıçak, ekmek, makas koymak, kıyafetin üzerine çengel iğnesi taşımak korkmayı önlemek, cin şeytandan, kötü ruhlardan uzak olmak için yapılan uygulamalardandır. Üç defa su içildiğinde de korkunun geçeceğine inanılır (Musayeva: 04.01.1961).

4. Çile kesme ritüeli ve uygulaması

Çile, Farsça çihil sözcüğündendir ve 40 sayısını simgelemektedir. İslamiyet’le birlikte “kırk” sayısının deyimlerden atasözlerine kadar dil ve kültür öğelerinde pek çok yansımaları görülmektedir. İslamiyet öncesi Türk halk kültüründe “3, 7, 9” gibi sayılarda görülen yoğun sayı simgeciliğine İslamiyet’le birlikte “40” sayısı da eklenmiş ve bu sayı eskisinden daha derin manaları temsil etmeye başlamıştır. Hayatımızın her

sayfasında rastladığımız kırk sayısı çeşitli ritüellerde de kullanılmaktadır. Mitolojik ve dinî değerler taşıyan kırk sayısı, yüklendiği bu özel anlamlarla halk inançlarında da etkin bir role sahip olmuştur (Güvenç, 2009: 95).

Sayı sembolizmine göre yeni evlenen gelinin, yeni doğum yapan kadının, yeni doğan bebeğin ve vefat eden kişinin kırkı çıkar. Çile, nefsanî arzularından kurtularak ruh temizliğine ermek için girişilen sıkı perhiz ve mahrumiyet dönemi anlamına gelen tasavvuf terimi olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bakü ve civarında çocuğu olmayan gelinlerin, işi rast getirmeyenlerin kötü ruhların gazabına duçar olduğuna inanılır ve onlara çile kesme ritüeli uygulanır. Bir gelin nasıl çileye düşer? Yeni evlenmiş ve kırk günü dolmamış gelin genellikle kırk gün boyunca dışarıya çıkmazdı. Bu gelinin yanına ölü çocuk doğuran kadın, yeni evlenmiş ve çilesi dolmamış gelin, taziye evinden gelen birisi gelirse o çileye düşmüş sayılır. Bazen çocuğu ölü doğan veya kalmayan kadınlar bilerekten kırkı çıkmamış gelinin yanına gider ve kendi derdini, belasını, çilesini ona döker. Sıralananların aynısı kırklı çocuk için de geçerlidir. Çocuğun çileye düşme belirtileri ayaklarını birbirine geçirerek çok ağlaması, sakinleşmemesidir (Abilova: 24.01.1962; Musayeva: 23.08.1968; Musayeva: 10.05.1940).

Çileli çocuğu annesi Çarşamba günü mezarlığa götürür, bir mezarın üzerine bırakır ve "ben çileli çocuğu ne yapayım, sana veriyorum" der. Daha sonra çocuğu oradan alır, ayağını yeddi renkli ipe sarar, su kenarında ipleri keser (Abdullayev, 1987: 101). Çarşamba günü değirmenin unluğunun başına döndürerek "çileni döktüm" der. Sürekli hastalanan, ağlayan çileli çocuk iki kadının ayakları arasından geçirilir. Çocuğu ayakları arasından geçiren kadın "Alın bu uşağı" ve diğer kadın da ayakları arasından geçirerek "Verin bu uşağı" der. Böylece çocuğun çilesinin kesildiğine inanılır (Abilova: 24.01.1962).

Kırkı çıkan lohusanın ve bebeğinin de çilesi kesilir. Yeni doğmuş bebeğin ve annesinin kırkı (çilesi) çıktığı gün "kırk dökme" adlı tören yapılır (Memmedova: 6.08.1939). Lohusa banyo yaptıktan sonra kırk açar camı (çilcam, çihilcam, çilkilit) ile su dökülür ve onun çileden çıktığına inanılır. Böylece kırkdökme sırasında çocuk ve annesi banyo yapar ve çileden çıkmış olur. Çocuk çile banyosu yaptırılırken aşağıdaki dua okunur:

Ağırlığın, uğurluğun,
Dağlara, daşlara.
Göyden uçan kuşlara,
Kurumuş ağaçlara.
Bal vermez arılara,
Deyingen karılara.
Boz kurttan hay alasan,
Hızırdan pay alasan.
Kamal suyu, camal suyu,

Cansağlığı suyu (Abdullayev, 1987: 102).

Çile Kesme Ritüeli için gereken malzemeler: Su, kırkaçar cam (çilkilit), makas, ip, başörtüsü

Resim 29. Çile kesme malzemeleri

Resim 30. Çilkilit veya Çilcam (şifa taşı)

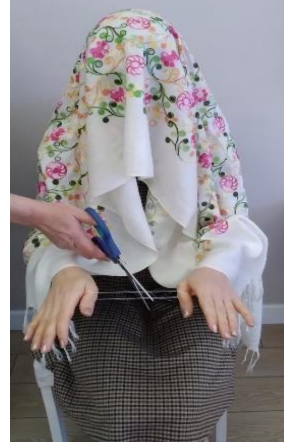
Uygulama şekli. Çile ritüeli genellikle Cuma günü yapılır. Çilesi kesilecek kişi başörtülü bir şekilde yüzü kibleye doğru oturtulur. Ritüel, "Bismillâhirrahmânirrahîm. El benden, sebep Allah'tan. Benim elim olmasın, Hz. Fatima'nın eli olsun" cümleleri ile ilk önce neyin çilesine düşmenin belirlenmesi ile başlıyor. Ritüeli gerçekleştiren kadın iki kaba su koyar; biri ölü, diğeri diri suyu. Sonra âdet görmemiş bir kız çocuğu sulardan birini seçer ve böylece ölü'nün mü, dirinin mi çilesine düştüğü belli olur. Çilesi kesilen kişinin el ve ayaklarının başparmakları üç kez beyaz renkli ipe sarılır (Paşayeva: 12.09.1967). Çileyi kesen kadın aşağıdaki efsununu söyleyerek ipleri makasla keser:

Bismillâhirrahmânirrahîm.
Hazreti Süleyman aşkına,
Cin kızı Mercan hükmüne,
Beni âdemden, beni hayvandan,
Cinden, şeytandan, akarsudan,
Köklü ağaçtan, dipli kayadan,
Yedi yolun ayırıcından
Herkesin çilesine düşüpse,
Çileni kestim, -

ve üç kez tekrar eder. Sonra kesilmiş ipler çilesi kesilen kişinin başının üstünde tutulur ve kırkaçar camla (şifa taşıyla) onların üzerinden su dökülür. Sonra gelinin başının üstünden şifa taşıyla su dökülür ve su makasla kesilir (Resim 34).

Resim 31. El ve ayak baş parmak ipe bağlanır.

Resim 32. İpler makaslanır.

Resim 33. Ayak parmaktaki ip makaslanır.

Resim 34. Makasla çile kesimi

Bakü'nün Buzovna ilçesinde ise çile bir az daha farklı şekilde kesilir. Çilesi kesilecek kişi başörtülü bir şekilde yüzü kibleye doğru oturtulur. Besmele getirilerek ritüele başlanır. Çilesi kesilen kişinin el ve ayak başparmakları üç kez beyaz renkli ipe sarılır. "Kimin, neyin çilesine düştüyse çileni kesiyorum" söylenilir ve makasla ipler kesilir. Daha sonra çilesi kesilen kişinin başı üzerinden bir bardak su dökülür ve dökülen su, âdet görmemiş bir kız çocuğu tarafından makasla kesilir. Su makasla kesilen zaman ritüeli gerçekleştiren kadın Allah'tan, Peygamber'den ve on iki imamdan yardım diler: "Ey bir olan Allah, yâ Peygamber, yâ Ali, yâ on iki imam, sen yardım et! Nisa'nın çilesini, derd ü belasını kesiyorum. El benden, sebep Allah'tan". Çile kesilen zaman kişinin üzerinde düğüm ve düğme varsa onların açılması gerekmektedir (Rahmanova: 2.03.1962).

Diğer bir çile kesme ritüeli ise pantolonla çile kesmedir. Eğer kırkı çıkmamış bir gelin kırklı başka bir gelinle görüşürse biri diğerinin çilesine düşmüş sayılır. Bunun için çileye düştüğüne inanılan gelinin çilesi diğer gelinin eşinin pantolonu ile kesilir (Resim 35). Bunun için pantolon kapının yukarı kısmına bağlanır, Besmele getirilir ve çileli gelin pantolonun paçası arasından üç kez geçer (Memmedova: 6.08.1939; Samedova: 14.05.1961).

Resim 35: Çile kesimi

Çileli bir kadın yeni gelinin yanına giderek çilesini ona da dökebilir. Başka bir çile ritüelinde çileli kadın mezarlıktaki yedi mezarın her birinden azıcık kum alır, kumu suya karıştırarak banyo yapar ve amacı söylenmeden lohusa kadının yanına giderek çilesini ona döker. Bu pek hoş davranış olarak görülmez ve kınanır.

Eskiden Bakü’de gelin çilesi farklı bir yöntemle de kesiliyordu. Çileli gelinin yastığının altına azıcık un koyulur. Sabah çileyi kesecek kadın unu da alarak gelinle birlikte mezarlığa gider. Bir mezarın üzerinde hamur yoğurur, diğer bir mezarda hamuru beze şekline getirir, üçüncü mezarın üzerinde hamuru açar, dördüncü mezarda ise erişte keser ve gelinin başının üstünden atar. Daha sonra beyaz ipi çilelinin boyu kadar keser ve “her neyin çilesine düşdüysen çileni ondan kesiyorum” diyerek ipleri küçük parçalar halinde makaslar (Səlimov, 1993: 235).

Çileye düşmüş gelinin çilesi aynı zamanda Muharrem taziyelerinde veya diğer taziye meclislerinin sonunda gerçekleştirilen ritüelle kesiliyor. Şöyle ki söz konusu meclislerde Kur’ân-ı Kerîm’den çok sayıda sureler, ayrıca hadisler okunur ve bu sofranın kutsallığına inanılır. Meclis bittiğinde sofraya toplanır, aşağıdan yukarıya doğru katlanır. Sofra toplandıktan sonra yere bırakılmaz, çile kesilene kadar elde tutulur. Genellikle çile mecliste bulunan kadın hoca tarafından kesilir. Çileli gelin meyve veren bir ağacın altına getirilir ve çile kesme ritüeli orada gerçekleşir. Gelin yüzü kibleye doğru oturur ve başı başörtüsü ile kapatılır. Bismillah söyleyerek çile kesilmeye başlanılır. Kevser suresi üç kez okunur ve “Allah, Muhammed, yâ Ali! El benim elim değil, Hz. Fatıma’nın elidir” cümlesi söylenerek kadının başına 3 kez eli dokundurulur. Sofra (içerisindeki ufak ekmek kırıkları, pirinç taneleri) gelinin başından silkeliniyor. Hoca ağacı da sallayarak “Bu ağaçtaki meyve kadar Allah sana ameli salih evlat nasip eylesin” der (Emirova: 1.12.1948).

Nardaran kasabasında da ritüel çok az farklılıkla aynı şekilde yapılıyor. Yüzü kibleye doğru oturmuş gelinin başına “Ali sofrası”, “Muharrem sofrası” silkeleniyor. Bu zaman “Bismillahir-rahmanir-rahim. Allah, Muhammed, yâ Ali! El benim elim değil, Hz. Fatima’nın elidir” cümlesi söylenilir ve okunmuş sofraya gelinin başına silkelenir. Bu zaman Kevser, Kadr suresi veya Sâffât suresinin 100. âyeti olan “Rabbi heb lî mines sâlihîn” okunur ve ‘Allah’ım senden ameli salih evlat istiyoruz’ şeklinde dua edilir. Bunları yaparak her şeyi Allah’tan istiyoruz” (Salmanova: 15.04.1975). Aynı yörede çile şu şekilde de kesiliyor: “İmam Hüseyin taziyelerinde sofraya toplandıktan sonra masa örtüsü yere koyulmadan, âdet görmemiş kız çocuğu tarafından meyveli ağaç altında çocuğu olmayan gelinin başına silkeleniyor. Akabinde Kevser suresi okunuyor ve Cenab-ı Allah’tan çocuk dileğinde bulunuluyor” (Salmanova: 15.04.1975).

Çocuğu olmayan gelini çileden çıkarmak için Nevruz Bayramında buğday ile yeşertilen semeni de kullanılmaktadır. Semeni ile çile kesme şöyle gerçekleştirilir. Gelin başına örtü salınarak yüzü kibleye doğru oturtulur. İlk önce Besmele getirilir. Çileyi kesen kişi semeni gelinin başı üzerinde tutar ve kırkaçar camla semeniye su döker. Semeniye makaslayarak: “Buğdayı yeşillendiren Allah, bu gelini de yeşert” cümlelerini söyler ve dua eder (Səlîmov, 1994: 18).

Resim 36: Semeni ile çile kesimi.

SONUÇ

Bakü ve civarının folklorunun günümüze kadar derlenmemesi Azerbaycan halk bilimcilerinin endişeyle ve üzülecek dile getirdikleri önemli konulardandır. Hâlbuki UNESCO SOKÛM Sözleşmesine göre kültürel mirasın korunması için artık derleme, arşivleme yeterli değildir. Kültürel miras hem de örgün, yaygın ve sargın öğrenme

yoluyla nesilden nesile aktarılmalı, topluluk içinde üretimi sürmeli ve yeniden canlandırılarak korunmalıdır.

Doğma büyüme Bakülü olarak bu makale kapsamında Bakü'nün somut olmayan kültürel mirasının bir kısmını incelemeye ve değerlendirmeye çalıştık. İncelememizi Bakü ve etrafındaki kasabalarda türkeçareciler, ocakzadeler tarafından gerçekleştirilen korku, nazar ve çile kesme ritüelleri üzerinde kurduk. Korku ve nazar sonucu ortaya çıkan hastalıkların, sorunların giderilmesi için halk hekimleri, ocakzadeler veya aile büyükleri tarafından uygulanan ritüelleri aşağıdaki cetvelde özetledik.

Cetvel 1. Korku, Nazar, Çile Ritüelleri

Ritüel	Adı	Gereken malzeme	Gerçekleştirilen yer
Korku giderme	Mihçengel	Lacivert renkli küçük bez, Tuz; Çivi; Yumurta; Çekiç.	Korkulan yer veya kapı eşiği
	Çıldığ	Kalem şeklinde sarılmış Pamuk kumaş; Kibrit; Taş	Çıldığ ocakları
	Gurğuşun dökme	Kurşun, Kurşun kepeci; Su dolu kap; Un	Çıldığ ocakları veya ev
	Cam kırma	Kavanoz ve bez	Pir Hasan türbesi; Nasrânî Mescidi
	Cefte Suyu	Su; Kapı kolu	İstenilen bir mekân
	Korku çıkarma	Demir	Maştağa kasabası Agil Baba türbesi
Nazar götürme	Nazar tutma	Üzerlik, Peynir otu; Tuz; Pamuk; Kibrit	Ev
	Nazar tutma	Hamur	Ev
	Nazar tutma	Ayakkabı; Tuz	Kapı eşiği
Çile (hastalık, dert, bela, ağırlıktan arınma)	Çile kesme	Kırkaçar cam; Makas; Su; Beyaz ip.	Ev

	Çille kesme	Okunmuş sofra	Taziye, mevlid törenleri
	Çille kesme	Okunmuş sofra	Meyveli ağaç altı
	Çille kesme	Pantolon	Kapı önü
	Çille kesme	Semeni (buğday çimi); Makas	Ev
	Çille dökme	Yedi renkli ip	Mezarlık veya un değirmeni
	Kırkdökme	Kıraçar cam; Su; Yumurta	Hamam
	Çille kesme	Un; Su; Oklava; İp	Mezarlık

Derleme sırasında artık ritüellerin birçoğunun unutulduğuna ve uygulanmadığına şahit olduk. Korku sonucu ortaya çıkan hastalıklar dinsel-büyüsel uygulamalarla iyileştirilmeye çalışılmakta ve korkunun giderilmesi için daha çok demir kültürünün gücünden yararlanılmaktadır. Bu aşamada çivi, kurşun, bıçak, makas, çengelli iğne kullanılmaktadır. Bunun dışında hastalığı başka bir nesneye geçirerek iyileştirme de söz konusudur. Korku gidermede ateş ve tuz kültü günümüzde de kullanılmaktadır. Korkuyu korkuyla çıkarma günümüzde uygulanan ritüeller arasındadır. Çıldığ ise asırlardır yaşayan ve zamanımızda sadece Bakü'de uygulanan tedavi yöntemlerindedir.

İncelemelerimiz sonucunda nazar giderme uygulamalarında eski Türk geleneğine bağlı olarak özellikle tütsülemenin güncelliğini koruduğuna şahit olduk. Nazar götürme işlemi sırasında tuz kültürünün sağaltıcı gücünden de istifade edilmektedir.

Eskiden çocuğu olmayan kadınların, sağlık sorunu yaşayan bebeklerin ve işleri yolunda gitmeyen insanların çeşitli yöntemlerle çilesi kesilir ve böylece sorununun çözüleceğine inanılıyordu. Çile ritüeli sırasında su ve demir iyileştirici güç kaynağı olarak kullanılmaktadır. Çile kesme uygulamalarının birçoğu ise unutulmuştur.

21. yüzyılda tıp alanında çok önemli gelişmeler kaydedilse de yüzyıllardır var olmuş türkeçare geleneği insanların sağlık sorunlarının giderilmesinde modern tıpla paralel olarak kullanılmaktadır. Bu ritüellerin uygulayan türkeçareciler hastayı sıkıcı bir şekilde iyileştirmemişler, uygulamaları dua/maniler eşliğinde gerçekleştirmişler ve ortaya güzel halk edebiyatı örnekleri çıkmıştır. Böylece bahsettiğimiz sağaltma pratikleri hareket ve sözlü kısım olarak iki bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Uygulamacılar sözlü kısmın ritüelin etkisini artırdığına inanıyorlar. Araştırmalarımız zamanı dinin bazı sihir ritüellerine nüfuz ettiği de gözlemlenmiştir.

Nazar, korku, çile uygulamaları zamanı bu pratiğin vazife görebilmesi için üç defa tekrar edilmesinin şart olarak kabul etmişlerdir. Böylece, sözlü formülden sonra pratiğin etkisi sayıya bağlanmak suretiyle, daha güçlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Abdullayev, Bəhlul (1987). *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər*. C. VII. Bakı: Elm və Təhsil.

Acar, Volkan (2016). "Halk Hekimliğinde Akupunktur". *Lokman Hekim Dergisi*. 6 (1). s. 10-18.

Acıpayamlı, Orhan (1962). "Anadolu'da Nazarla İlgili Âdet ve İnanmalar". *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*. 1-2. s. 1-40.

Aça, Mustafa (2021). "Altaylardan Anadolu'ya Bir Sağaltma Unsuru: Ateş". *Geçmişten Günümüze Avrasya*. Çanakkale: Paradigma.

Aga Khan Museum. (2007). *Masterpieces of Islamic Art from the Aga Khan Museum Collection*. Geneva: The Aga Khan Trust for Culture.

Azərbaycan Etnoqrafiyası (2007). C. 3. Bakı: Şərq-Qərb.

Bayat, Fuzuli (2006). *Ana hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Begiç, Hacer (2022). "Anadolu Nazar İnanıcı ve Nazarlıklar". *Hars Akademi*. 5. *Aydın Uğurlu ve Geleneksel Sanatlar Özel Sayısı*. s. 170-187.

Bekki, Salahaddin. (2007). "Ateş Etrafında Oluşan Halk İnanışları ve Nevruz Ateşi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 41. s. 249-254.

Boratav, Pertev Naili (1984). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınları.

Durmuş, İlhami (2012). "Türk Kültür Çevresinde Dağlama Geleneği". *Millî Folklor*. 95 (24). s. 114-121.

Fuzûlî (2021). *Fuzûlî Dîvânı*. (haz.) A. Kılınç. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Füzuli (2005). *Əsərləri*. Altı Cildə. C. I. Bakı: Şərq-Qərb.

Gürkan, Salime Leyla (2006). "Nazar". *İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 444.

Güvenç, Ahmet Özgür (2009). "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. S. 41. s. 85-87.

Hacıyev, Maqsud (1996). *İnanclar, İnamlar*. Bakı: Gənclik.

Harner, Michael (2014). *Şamanik Şifa*. İstanbul: Ray Yayıncılık.

Həkimova, Nübar (2015). *Azərbaycan Xalq Təbabəti: Nəzəriyyə və Təcrübə*. Bakı: Elm və Təhsil.

- Həsənqızı, Almaz (2015). *Folklorşünaslığa Giriş*. Bakı: Elm və Təhsil.
- İnan, Abdulkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İsmâil b. Haydar el-Erdebilî (2017). *Hatâyî Dîvânı*. (haz.) M. Macit. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kalafat, Yaşar (1993). "Gök Tanrı İnancından Günümüze Kadar Efsunlama "Tu-tu-tu"lama Uygulamaları." II. *Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Adana: s. 271–286.
- Karakaş, Rezan (2021). "Doğanın ve İnsanın Dirilişinin Simgesi: Yumurta". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 4 (6). s. 31-51.
- Molla Pənah Vaqif. (2004). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Nəbiyev, Azad (1986). *Nəğmələr, İnanclar, Alqışlar*. Bakı: Yazıçı.
- Nəsimi, İmadəddin (2004). *Seçilmiş Əsərləri*. İki Cildə. C. I. Bakı: Lider Nəşriyyat.
- Nevâde-i Mühelleb Piser-i Muhammed Piser-i Şâdî (2000). *Mücmeliü't-Tevârih ve'l-Kısas (Te'lif-i sâl-ı 520 h.)*. Vîrâyiş: Seyfeddin Necmâbâdî ve Siegfried Weber. Edingen-Neckarhausen: Deux Mondes Verlag.
- Nizami Gəncəvi (2004). *İskəndərnamə: İqbalnamə* (tərc. ed. M. Rzaquluzadə). Bakı: Lider Nəşriyyat.
- Oğuz, M. Öcal (2021). "Halk Biliminde Koruma Yaklaşımları ve SOKÜM Sözleşmesinde Kuşaktan Kuşağa Aktarım". *Millî Folklor*. 132. s. 5-15.
- Pirsultanlı, Sədnik (2012). *Azərbaycan Ağız Ədəbiyyatında Bayatılar*. Gəncə.
- Rzayev, Nəsir (2019). *Qayalar Danışır*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Səlimov, Təvəkkül (1993). *Abşeronlular*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Səlimov, Təvəkkül (1994). *Abşeron Folklorundan Seçmələr*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Vaqif Molla Pənah (2004). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Xəlilov, Rza-Afaq Ramazanova (2014). *Bakı Folklor Örnəkləri*. I Kitab. Bakı: Elm və Təhsil.
- Xəlilov, Rza-Afaq Ramazanova (2015). *Bakı Folklor Örnəkləri*. II Kitab. Bakı: Elm və Təhsil.

Kaynak Kişiler

- Abilova, Zekiyye (24.01.1962). *Mihçengel, Çıldığ, Çile*. Maştağa. Bakü: 56.
- Davudova, Hicran (12.02.1954). *Nazar, Mihçengel, Çıldığ, Çile*. Binekadi. Bakü: 61.
- Elçiyeva, Yasemen (13.05.1950). *Çıldığ, Çile*. Saray. Bakü: 68.
- Emirova, Gülşen (1.12.1948). *Çile*. Kürdehanı. Bakü: 70.

64. Kasımova, Gülçöhre. (3.06.1954). *Nazar, Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Yasamal. Bakü:
- Kasımova, Aynur (5.08.1975). *Nazar*. Yasamal. Bakü: 44.
78. Memmedova, Gülara. (6.08.1939). *Nazar, Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Yasamal. Bakü:
- Memmedova, Gülzar (11.07.1958). *Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Yasamal. Bakü: 61.
- Memmedova, Elmira (15.01.1944). *Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Masazır. Bakü: 74.
- Musayeva, Seyidzade (?03.1931). *Çıldığ, Çile*. Yasamal. Bakü: 82.
- Musayeva, Süreyya (10.05.1940). *Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Yasamal. Bakü: 79.
- Musayeva, Sevil (13.02.1957). *Nazar*. Yasamal. Bakü: 60.
- Musayeva, Rahime (04.01.1961). *Nazar, Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Yasamal. Bakü: 57.
- Musayeva, Mahire (23.08.1968). *Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Binegadi. Bakü: 51.
- Paşayeva, Hanım (12.09.1967). *Nazar, Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Hökmali. Bakü: 51.
- Rahmanova, Terane (2.03.1962). *Mıhçengel, Çıldığ, Çile*. Gobu. Bakü: 57.
- Salmanova, Mihriban (15.04.1975). *Çıldığ, Çile*. Nardaran. Bakü: 44.
- Samedov, Azer (26.01.1954). *Çıldığ, Çile*. Hırdalan. Bakü: 65.
- Samedova, Tutuhanım (14.05.1961). *Çıldığ, Çile*. Hırdalan. Bakü: 58.
- Soltanova, Hurşide (16.10.1964). *Çıldığ, Hırdalan*. Bakü: 54.

Elektronik Kaynaklar

“Başımın üstündə qurğuşun əritdi, bədənime dağ basdı” - Çıldığdan reportaj. <https://modern.az/az/news/211759/basimin-ustunde-qurgusun-eritdi-bedenime-dag-basdi-cildagdan-reportaj> (Erişim Tarihi: 12.04.2023).

“Çıldığ müalicəsi”: Qorxudan xilas olmaq, yoxsa bəd nəzəri uzaqlaşdırmaq? – <https://azerinfo.media/hadise/66054-childaq-mualicesi-qorxudan-xilas-olmaq-yoxsa-bed-nezeri-uzaqlashdirmaq-video.html> (Erişim Tarihi: 7.12.2021).

Axundova, Gülnar. XXI əsrin çıldağı. <https://www.azadliq.org/a/2336443.html> (Erişim Tarihi: 2.11.2022).

Çıldığ nədir - mövhumat, ya müalicə üsulu? – VIDEO <https://yenixeber.az/cildag-nedir-movhumat-ya-mualice-usulu-video-6785>

<http://islamicmanuscripts.info/reference/catalogues/Aga-Khan-2007-Spirit-Life.pdf> (Erişim Tarihi: 11.06.2021).

<http://www.baku.azstat.org/section/demography> (Erişim Tarihi: 26.02.2023).

Ibrahimov, Telman. “Dağ-e Eşq” və “Çil Dağ”. Oda sitayişin relikt ayinləri. [Dag e esq v Cil dag Oda sitayisin reli.pdf](http://www.baku.azstat.org/section/demography) (Erişim Tarihi: 12.12.2022).

Kaya, Doğan. Nevruz Geleneği ve Kırgızlarda Nevruz <https://dogankaya.com/fotograf/kirgizlarda-nevruz.pdf> (Erişim Tarihi: 19.02.2022).

Mənşəyi bilinməyən abidə, "Butulka piri" <https://oxu.az/society/630305> (Erişim Tarihi: 18.09.2022).

Xarabalığa çevrilən məscid: Qorxu çıxartmaq üçün ora gedirlər. <https://azvision.az/news/167900/---xarabaliga-cevrilen-mescid--qorxu-cixartmaq-ucun-ora-gedirler--fotolar---.html> (Erişim Tarihi: 14.07.2022).